

Басқару институты
қолжазба құқығында

Алиев Жанибек Алмасович

**ҚАЗАҚСТАНДА АУЫЛДАРДЫ ДАМУ: МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ШЕШУ
ЖОЛДАРЫ (ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ, ҚАЗАЛЫ АУДАНЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)**

«7M041 – Бизнес және басқару» дайындық бағыты бойынша
«7M04122 – Өңірлік даму» білім беру бағдарламасы

«7M04122 – Өңірлік даму» білім беру бағдарламасы бойынша Бизнес және басқару магистрі
дәрежесін алу үшін магистрлік жоба

Ғылыми жетекші:

құқық магистрі
Бектурова А.Т.

Жоба қорғауға жіберілді:

«_____» _____ 2023 ж.

Басқару институтының
директоры:

саяси ғылымдарының
докторы Гаипов З.С.

Астана, 2023

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	4
КІРІСПЕ.....	5
НЕГІЗГІ БӨЛІМ.....	7
ҚОРЫТЫНДЫ.....	36
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ	39
ҚОСЫМШАЛАР.....	42

Нормативтік сілтемелер

Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, 1995.

Ресей Федерациясы ауылдық аймақтарының 2020 жылға дейінгі орнықты даму тұжырымдамасы. Ресей Федерациясы Үкіметінің қаулысы 30.11.2010 ж. № 2136-р.

«Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуының мониторингі мен талдауын жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту» туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары - Қазақстан Республикасы Өңірлік даму министрінің 2013 жылғы 24 қыркүйектегі № 239/НҚ бұйрығы. Астана, 2013.

Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысы.

Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 29 қазандағы № 372 Заңы.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі №423 қаулысы.

Белгілеулер мен қысқартулар

АЕМ	Ауылдық елді мекендер
БҰҰ	Біріккен Ұлттар Ұйымы
ІҚМ	Ірі қара малы
НҚА	Нормативтік-құқықтық актілер
ТОБЖ	Талшықты-оптикалық байланыс желілері
ЕО	Европалық одақ
АҚШ	Америка құрама штаттары

Кіріспе

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Ауылдық аймақ дегеніміз – кез-келген территориялық аумақтардың негізін құрайтын бөлігі. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2019 жылғы Қазақстан халқына Жолдауының «Қарқынды дамыған және инклюзивті экономика» бөлімінде «Ауыл шаруашылығы – біздің негізгі ресурсымыз, бірақ оның әлеуеті толық пайдаланылмай отыр» деген болатын. Аталған құжатта ауылдық мекендерді тұрақты дамыту бойынша Президенттің «Ауыл – Ел Бесігі» арнайы жобасын жалғастыру мақсатында үкіметке 2020 жылы 30 миллиард теңге және алдағы үш жыл көлемінде 90 миллиард теңге бөлу тапсырылды. Ол қаражат ауылдық мекендерді көлік, газ және ауыз сумен қамтамасыз ету секілді инфрақұрылымдық мәселелер желісін шешумен бірге, аурухана, мектеп, спорттық алаңдар салу мен жөндеуге жұмсалады деп жоспарлануда [1].

Кез-келген бәсекеге қабілетті елдің ғылыми-техникалық әлеуеті мен ауыл шаруашылығы өндірістік кешенінің қарқынды түрде жақсаруының деңгейін ауылдық аймақтардың даму деңгейі көрсетеді.

Тақырыптың өзектілігі – ауылдық аймақтардың әлеуетінің артуы – облыс пен оның құрамындағы аудандардың әл-ауқатын жақсартудың ең басты критерийі. Осы орайда, биылғы жылы Мемлекет басшысының тапсырмасымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы «Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» №270 қаулысымен қабылданды.

Мәселенің ғылыми әзірлену дәрежесі. Қазақстан Республикасының Конституциясы [2], Салық кодексі, Қазақстан Республикасының «Кәсіпкерлік кодексі», Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасы және т.б. нормативтік-құқықтық актілерде айқындалған. Бұдан бөлек теориялық базаны Баутин Б.М., Мерзлов А.В., Деревянкин А.В., Бочаров Б.Ю., Киселёва Н.Н. және т.б. авторлардың ауыл аймақтарының даму саласындағы заманауи әдебиеттері құрайды. Көрсетілген мәліметтер базасын талдау барысында жоба тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығы, зерттеудің негізгі бағыттары, жұмыстың міндеттері мен мақсаттарын таңдауға мүмкіндік туындады.

Зерттеу мақсаты. Қызылорда облысының құрамындағы Қазалы ауданы ауылдық мекендерін мемлекеттік қолдау, өркендету, жақсарту мәселері бойынша ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу жұмысының мақсатына байланысты келесі міндеттер әзірленді:

- ауыл аймақтарының мәнін қарастыру;
- Қазалы ауданының әлеуметтік және экономикалық сипаттарының даму деңгейіне талдау жұмыстарын жүргізу;
- Аудандық деңгейде ауылдық мекендердің әлеуметтік-экономикалық даму бағыттары;

- Ауыл шаруашылығы саласында өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қолдаудың басым бағыттарын зерделеу және ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу объектісі. Қазалы ауданы ауылдық округтері.

Зерттеу пәні ауылдық округті мемлекеттік қолдау әрекетінде туындайтын әлеуметтік және экономикалық қатынастар.

Ақпараттық базаға заңдар, нормативтік-құқықтық актілер, шетелдік және отандық ғалыми әдебиеттер, статистика бюросы мәліметтері, Қызылорда облысы және Қазалы ауданы әкімдіктерінің ресми сайттарынан мәліметтер алынды.

Зерттеудің әдіснамалық базасы: ауылдық округтерді қолдауды зерттеуде жүйелік-құрылымдық және диалектикалық талдау, статистикалық көрсеткіштерді кесте және графикалық әдіс түрінде салыстыру, талдау және т.б.

Зерттеуден күтілетін нәтижелер: Қазалы ауданы ауылдық мекендерін дамытудың мәселелері мен шешу жолдарын талдау негізінде магистрлік жобаның қорғауға ұсынылатын ережелері төмендегідей деп есептеймін:

1. Ауылдық мекендердің дамуының шетелдік және отандық тәжірибесі негізінде Қазалы ауданы ауылдық мекендерінің тұрақты дамуын жүйелеу;

2. Қазалы ауданының ауылдық мекендерін бағалау және дамыту ерекшеліктерін талдау;

3. Ауданның ауылдық елді-мекендерінің тұрақты дамуын зерделеу;

4. Аудандық деңгейде ауылдық мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау, дамыту ерекшеліктерін анықтау;

5. Ауыл шаруашылығы саласында өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қолдаудың басым бағыттары мен жетілдіру жолдарын жүйелеу.

Зерттеу жұмысының теориялық негізін шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінен Исабеков Б.Н., Смагулова Ш.А., Баутин Б.М., Мерзлов А.В. және т.б. ғалымдардың зерттеген проблемалардың негізгі аспектілерін қамтитын зерттеу жұмыстары құрайды.

Жұмыстың көлемі мен құрылымы. Бұл зерттеу жұмысы кіріспе, үш тарау және қорытындыдан, сондай-ақ пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан құралған. Жұмыста 3 кесте мен 3 сурет, қосымшада 5 кесте қарастырылған. Жұмыстың жалпы көлемі 50 бет.

Жұмыстың әдеби шолу бөлімінде ауылдық округті мемлекеттік қолдаудың теориялық негіздері, нақтылап айтқанда ауылдық округ ұғымының мәні, мазмұны, нормативтік-құқықтық базасы, ауылдық округтерді мемлекеттік қолдаудың қазақстандық жүйесі мен нысандары қарастырылған.

Зерттеу бөлімінде Қазалы ауданының ауылдық аумақтарының жалпы әлеуметтік және экономикалық даму қарқынына бірқатар талдаулар жүргізіліп, тұрақты дамуын кешенді бағалау, оның барысында даму сипатының ахуалы мен басты мәселелері қарастырылған.

Ұсыныстар бөлімінде аудандық деңгейде ауылдық мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау, ауыл шаруашылығы саласында өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қолдаудың басым бағыттары мен жетілдіру жолдары бойынша нақты шаралар ұсынылған.

Негізгі бөлім

1. Ауылдық мекендердің тұрақты даму теориясының зерттелу тарихы

Қазақстан үшін ауылдық жерлердің үлес салмағын және ауылдағы басты әлеуметтік және экономикалық ахуалды аңдап, ауылдық мекендердің тұрақты даму мәселелері ерекше маңызға ие екенін байқаймыз. Осы күндері ауылдық мекендердің тұрақты дамуын зерттеу ғалымдар тарапынан әртүрлі ұстанымдармен жүргізіледі. Бір жағдайда мүліктік экологиялық аспектілер, екіншісінде – әлеуметтік-экономикалық аспектілер қарастырылады. Осылайша ауылдың әлеуметтік және экономикалық жағынан дамуы бір тараптан, тұрақты дамудың маңызды элементі, екінші жағынан, ауылдық қоныстардың тұрақты дамуын детерминациялайтын елеулі көрсеткіш болып көрінеді. Ауылдық территорияларды өркендетудің заманға сай әлеуметтік және экономикалық проблемаларына философиялық-теориялық көзқарастарға негізделген әдіснаманы пайдалана келе, ауылдық территорияларды тұрақты түрде дамытудың зерттелетін негізгі теориялары мен тұжырымдамаларының мәні анықталады. Ауылдық мекендерді тұрақты дамыту мынадай бірқатар қағидаттарды сақтай отырып қамтамасыз етілуі мүмкін:

- ауылдық жерлерді жалпыұлттық функцияларды орындайтын біріңғай аумақтық тарихи қалыптасқан кешен ретінде дамыту;
- ауылдық азаматтардың еңбекке лайықты ақы төлей отырып, заңнамалық шарттарын сақтау, сапалы білім мен медициналық көмек алуға, сонымен бірге бұдан да басқа әлеуметтік негізгі қызметтерге қол жеткізу;
- мемлекет тарапынан ауылдық аумақтарды дамытып, қолдау шараларын жасауға кепілдік болу;
- үкімет және жергілікті атқарушы органдар мен, бизнес саласының және халық арасындағы қатынасты жетілдіру жолдарын реттеу;
- ауылдарды аудан орталығы немесе қаламен байланысын жетілдіру, автомобиль жолдары саласында, байланыс нысандарын кеңейту және ұлғайту шараларын жүргізу;
- ауылдық елді мекендердегі өзін-өзі басқару институттарын, азаматтық қоғам институттары мен кооперацияның барлық нысандарын мүмкіндігінше дамыту жолдарын жетілдіру;
- ауыл тұрғындарының табиғи қазба байлықтарға, әлеуметтік қызметтер мен қолдауларға қол жеткізумен байланысты шешімдер қабылдауға қатысуын арттыру.

1.1. Ауылдық мекендердің дамуының шетелдік және отандық тәжірибесі

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары Оңтүстік Кореяда «Жаңа ауыл қозғалысы» арнайы жобасы іске асырылды. Бұл дегеніміз белсенді азаматтық қоғамдастық пен жергілікті өзін-өзі басқаруы бар ауылдарды қолдап, қоғамдық маңызы бар мәселелерді шешіп, адамдардың тұрмыстық жағдайын жақсартып, суғару құрылыстарын қайта жаңғыртып, әлеуметтік-мәдени нысандар салу және жолдарды жөндеу мен өмірлік маңызы бар коммуникациялар мәселелеріне басты мәселе ретінде қарастырылған.

Елді интернет қызметтермен қамтамасыз етуде Қазақстан географиялық сипаттамалары мен халық тығыздығы жағынан Австралия және Канадамен салыстыруға болады.

Канада мемлекеті өзінің ауылдық елді мекендерін экономикалық дамыту стратегиясын іске асырып келеді. Осы стратегия аясында билік әр канадалықтарды жоғары жылдамдықты интернетке қосады және канадалықтар тұратын және жұмыс істейтін орындарында, атап айтқанда қалааралық, аудан және ауыларалық жол бойларында мобилді байланыстың қолжетімділігін арттыруда орасан зор тәжірибеге ие.

Ол елдің қаржысы талшықты-оптикалық байланыс желілерін (ТОБЖ) салуды және озық технологияларды, атап өтсек Канаданың шалғайдағы елді мекендерін қосу үшін озық спутниктердің қабілетін қамтамасыз ету технологияларын ескеріп, оларды қолдауға бағытталады.

Ауылдардың экономикалық дамуы Канада мемлекетінің ауылшаруашылығы кооперативтерін қаржылық қолдау немесе қаржылай емес қолдауды жүзеге асырып, оның ішінде іске асырылып жатқан федералдық бағдарламалар мен көрсетілетін қызметтер бойынша барынша хабардар етуді, нарықта жаңа тауар өндірушілерді анықтауды және бизнес-жобаларды қаржыландыруды және қолдауды қамтитын болады.

Бұл ел қарттар мен жас буындардың ауылдық жерлерден көшуіне орай жұмыс күшінің жетіспейтін тұстарын шетелдіктердің көшіп немесе уақытша келумен арнайы бағдарламалары (Провинциал номинии программ, Атлантик Иммигрэйшн Пилот және т.б.) арқылы іске асыру есебінен шешеді. Осы бағдарламалар аясында көшіп келгендерге, егер олар ауылдық жерлердің жұмыс күшіне деген келісімін берсе, жеңілдетілген шарттар ұсынады.

Австралияның қазіргі ірі қара мал биржасының (ІҚМ) жұмыс істеу тәжірибесі орасан зор. Онда барлығы 200 осындай мал биржалары (RIPL типтік биржалары) жұмыс жасайды. Мұндай мал биржасы ірі және шағын ауыл шаруашылығы қожалықтарының белсенділігін арттырып, халық шаруашылықтарын тарту есебінен ірі қара малдарының секторындағы белсенділіктің, мал басының және сату көлемінің ұлғаюын айтарлықтай ынталандырды[29].

Ауыл аумағын тұрақты дамытудың тұжырымдамалық моделі ұсынылды, ол осы дамуды қамтамасыз ететін мақсаттарды, міндеттерді, негізгі

факторларды, бағыттар мен тетіктерді толықтыратын бір-бірімен байланысты болатын жүйені аңғартады.

Экономиканың тұрақты дамуы және Қазақстандағы тұрғындардың жағдайын реттеу проблемаларын шешу көбінесе ауылдық аумақтардың дамуымен айқындалады. Біздің елдекөп жылдар бойы ауылдық елді мекендерді өркендетудің негізі кедергісі ол -төменгі аграрлық көзқарас қалыптасқан. Бұл дегеніміз ауылдық елді мекендерді бір жақты аграрлық тұрғыда дамуына, көпшілік жағдайда оларға қатысты өндіргіш барлық күштерді ыңғайсыз орналастыруға, әлеуметтік-тұрмыстық инфрақұрылымдардың дамымағанына және басқа да маңызды проблемаларға басты назар аударылады. Сондықтан, ауыл аймақтарын тұрақты түрде дамытудың шиеленістері аса маңызды мәселелер тізбегі болып табылады, ол дегеніміз зерттеудің ғылыми маңыздылығын растайды, оны терең теориялық пайымдауды, ауылдық мекендердің орнықты даму жолына көшуін іс жүзінде көрсетуді туындатады [3].

Зерттеудің мақсаты – ауыл аймақтарын өркендету теориясын қалыптастырудың теориялық тәсілдерін жинақтау.

Қойылған мақсаттарға жету барысында келесідей міндеттердің тізбегін шешіп алу қажет: ғалымдардың көзқарасымен ауылдық елді мекендерді тұрақты дамытуға арналған әртүрлі мәселелер зерделенді, ауылдық елді мекендер дамуының негізгі заңдылықтары мен принциптері айқындалды; ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамытудың тұжырымдамалық моделі қалыптасты.

Ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту теориясының қалыптасуы БҰҰ-ның 1992 жылғы қоршаған ортаның дамуы туралы Конвенциясында қабылданған орнықты даму тұжырымдамасына жатады.

Тұрақты даму дегеніміз – ол экономикалық өсуді көздейтін, бірақ оның нәтижелерін әділ тарататын Даму ретінде қарастырылып, табиғаттың оның бұзылуына қарағанда көп мөлшерде қалпына келтіріп, адамдардың мүмкіндігін арттыратын процесс. Бұл адам ортасында тұрған Даму – табиғатты қорғауға, жұмысқа орналасуды реттеуге, әйелдердің және жас балалардың өзіндік құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға байланыстырылған. Қазақстан үшін ауылдық территориялардың тұрақты түрде дамуы, ауылдық жердің үлес салмағын және ауылдағы әлеуметтік-экономикалық жағдай маңызды болып табылады. Бүгінгі күнде ауылдық мекендердің тұрақты түрде дамуын зерттеу әртүрлі ұстанымдардан жүргізіледі. Бір жағдайда экологиялық аспектілер, екіншісі – әлеуметтік- экономикалық аспектілер қарастырылады.

Бірінші тәсіл – қонымды ғалым-экологтар (А.Д. Арманд, А. Нұрғызарынов, В.А. Анучин, Қ.А. Семсеров, Ю.К. Ефремов, Т.И. Костина, В.А. Данилов, Т.С. Хачатуров және т.б.). Олар орнықты дамуды қиындататын экологиялық проблемалар аясында түр ретінде адамның өмір сүруімен байланыстырады.

Екінші тәсіл – ауылдағы елеулі әлеуметтік-экономикалық проблемалар байқалатын елдерге тән. Екінші бағыттың көлемінде төмендегідей ресейлік

ғалымдар жұмыс істейді: А.А. Анфиногентова, Л.В. Бондаренко, А.В. Петриков, П.М. Першукевич, Ш.И. Шарипов, И.Н. Буздалов, В.М. Баутин, В.В. Козлов, Н.В. Нефедова және т.б. [4].

Осылайша, ауылдық жерлердің әлеуметтік және экономикалық дамуы бір жағынан, тұрақты дамудың маңызды элементі ретінде, екінші тараптан – ауылдық мекендердің тұрақты дамуын детерминациялайтын маңызды фактор ретінде қарастырылады. Осы бағыттың ішінде ауыл қоныстарының тұрақтылығы тұрғысынан әртүрлі көзқарастар бар.

Агроөнеркәсіптік бағыттағы елді мекендердің тұрақты дамуын зерттеуге еліміздегі ауыл шаруашылығы саласындағы ғылыми-зерттеу институты ауылдық жерлерді тұрақты дамыту орталығының қызметкерлері елеулі үлес қосты [5]. Осы мектептің өкілдері ауыл елді мекендерін тұрақты дамыту ұғымына кешенді көзқарасты пайдаланды. Қазақ Елі орнықты даму қадамдарына бет бұру тұжырымдамасының негізінде әлеуметтік және экономикалық міндеттерді, бүгінгі және ертеңгі толқынның қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында көз тартарлық қоршаған орта мен табиғи-ресурстық қорларды сақтау проблемаларын шешуді қамтамасыз ететін дәйекті үдеріс.

2010 жылы қарашада ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту тұжырымдамасын қабылдау Қазақстан Республикасында ауылдық даму саясатының нормативтік негіздерін қалыптастыру үрдісін аяқтады. Ауыл шаруашылығы туралы Заң мемлекеттік аграрлық саясат құрамына ауылдық мекендердің тұрақты түрде даму мәселелерін, ережеге сәйкес тұрақты ауыл шаруашылығын қамтамасыз етуге Ауыл шаруашылығы министрлігі де шақырылған. Бұл орайда негізгі мәселе ауыл шаруашылығының салаларын жетілдіру, ауыл шаруашылығы тауарларының, шикізаттар мен азық-түліктің нарықтарын реттеу болып, 2013-2020 жылдары қабылданған бағдарламада көрсетілді. Аталған құжаттарды қарау ауылды дамытудың отандық саясатын салалық ретінде сипаттауды жөн көреді.

Еуропалық тәжірибеде ауылдардың тұрақты даму ауыл шаруашылығының өндірістік салаларын биологиялық ауыл шаруашылығына ауыстыру, биоәртүрлілікті сақтау, ауылдық дамудағы жергілікті қоғамдастықтардың белсенділігін ұлғайту сияқты ұғымдармен тікелей байланысты. Көрсетілген бағыттар біздің ауылдарымыздың даму саясатында қарастырылмаған [6].

Тұрақты түрде даму сатысына бейімделу ауылдық қоныстардың өзін-өзі қамтамасыз етуіне негізделуге тиіс. Алайда, ауыл қоныстарының тұрақтылығы халықтың белсенділігіне байланысты емес.

Тұрақты даму - бұл әлемдегі жаһандық үдерістерге қатысты өмір сүруді, дағдыларды ұйымдастырудың жаңа принциптері екенін алға тарта отырып, ауыл аумақтарының тұрақты дамуы болып ауылдық қоғамдастықтың экономикалық, экологиялық жағынан негізделіп, әлеуметтік ҰБТ-ны кеңейтілген түрде жаңғыртып, ауылдық елді мекен аумақтарының құмырлық, өндірістік және табиғи-ресурстық әлеуетін қолдау мен дамытуды, қаржылық

және инвестициялық стратегиялар аясында ауылдық жердегі тұрғындардың өмір сүруіндегі сапаны арттыру мәселелерін толықтыратын сапасы едәуір жоғары жаңаша деңгейге ауысуының мақсаты айқын үрдісі түсіндіріледі.

Экономика ғылымдарының докторы А.В. Мерзлов өз зерттеулерінде «Экономикалық даму» тұжырымдамаларын сипаттаудың жеті негізгі ғылыми тәсілдерін қысқаша тұжырымдайды.

Олар:

1. экономикалық даму проблемаларын шешу;
2. кәсіпкерлік белсенділікті басқару;
3. «өсу машиналарын» құру;
4. табиғи, әлеуметтік ортаны сақтау;
5. адами әлеуетті жүзеге асыру;
6. басшылықтың нәтижесі;
7. әлеуметтік әділдікті іздеу [4].

1 кесте – Ауылдық аумақтардың даму теориялары

Ауылдық мекендерді тұрақты дамытудың теориялық аспектісі		
		
НЕОКЛАССИКАЛЫҚ	КЕЙНСИАНДЫҚ	ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ
Шетелдік капиталға емес, ішкі ресурстарға сүйене отырып, капиталдың жинақталуы мен халықтың өсуі арасындағы теңдiкке қол жеткізуге ұмтылу.	Даму – әлеуметтік-экономикалық алғышарттар кешенін қозғамайтын техникалық-экономикалық параметрлердің өзгеруі есебінен жүргізіледі.	Даму – экономикалық өркендеуді қамту ғана емес, адами капиталға инвестициялар мен кедейлікті жою. Даму – техникалық прогресс есебінен қоғамдық еңбек өнімділігінің артуы болып аңғарылады. Құқық институттарын (конституциялық құқық, сайлау, мүліктік, келісім шарттық құқық) қамтамасыз ететін қоғамның әл-ауқатына бағытталған Даму жоспары
Солоу үлгісі дайын өнімге енгізілетін ресурстармен ақшағ мүлдем икемді бағалар көмегімен жинақтарды инвестицияларға аударудың сөзсіз дәлелін білдіреді (пайыз).	Теңгерілмеген экономикалық өсу моделі қатаң және қатаң емес нарықтық жағдайларда салыстырмалы экономикалық артта қалушылықты еңсеруге бағытталған.	Адам Смиттің көрінбейтін қол тұжырымдамасы, Кауза теориясы, Экономикалық ұйымдар теориясы, Қоғамдық таңдау теориясы, меншік құқығы теориясы.
Ескертпе – мәлімет бойынша автормен құрастырылған [5]		

Ауылдық территорияларды тұрақты түрде дамыту бірқатар қағидаттарды сақтаған кезде қамтамасыз етілуі мүмкін. Біздің ойымызша, негізгі болып мыналар табылады:

- Ауылдық елді мекендерді өндірістік тұрғыдан, сондай-ақ экономикалық, әлеуметтік, тұрғындардың өсу (туу) жағынан, мәдени, қоршаған ортаны қорғау және басқа да жалпыхалықтық міндеттемелерді орындайтын бірінғай аумақтық тарихи қалыптасқан кешен ретінде дамыту;

- Ауыл азаматтарының еңбекке деген ынтасын арттырып, нақты құқықтарын белгілеп, міндеттелген әлеуметтік қорғау мақсатында төленетін төлемдерді төлеу, сонымен қатар сапалы білімге қол жеткізу мен медициналық көмекке және басқа да әлеуметтік қызметтерді алу;

- Ауылдық елді мекендердің олардың табиғи, әлеуметтік және демографиялық әлеуетін толықтай пайдалана отырып, мемлекеттік қолдау кепілдігін беру;

- Ауылдық аумақтардың орнықты даму деңгейіне жету үшін мемлекет пен жергілікті атқарушы орган мекемелері, бизнес және ауыл халқы арасындағы әріптестікті дамыту;

- Агроөнеркәсіптік интеграция мен кооперация, байланысты заманауи нысандарын дамытып, тұрғындарға әлеуметтік қызмет түрлерін атқарудың бірінғай жүйелерін құру үшін ауылды біртұтас жалпы экономикалық жүйеге интеграция жасау;

- Ауылдарда жергілікті өзін-өзі басқару түсінігін, азаматтық қоғам институттарын, кооперативтер мен кооперацияның барлық нысандарын дамыту, әлеуметтік қызметтерге қол жеткізумен, сонымен бірге ауылдық мекендерді дамытудың жүйелі перспективаларының нәтижелерімен байланысты шешімдер қабылдауға ауыл халқының қатысу үлесін арттыру.

Ғылыми зерттеу принциптеріне сүйенсек, ауылдық елді мекендерді тұрақты дамытудың тұжырымдамалық үлгісі ретінде ұсынылған, ол дамудың тұрақты деңгейін қалыптастырудың негізінде мақсаттар, міндеттер, факторлар, оның тұрақтылығы мен осы дамуды қамтамасыз ететін тетіктерге әсер ететін негізгі бағыттар мен тетіктерді қамтитын бір-бірімен байланыстағы жүйе тізбегі болып қарастырылады.

Ұсынылған тұжырымдамалық үлгіге негізделі отырып, ауылдық аумақтардың орнықты дамуын зерттеуде проблеманың сипаты мен мәнін есепке ала келе, тұжырымдалған мақсаттар мен міндеттер жүйесін анықтау басты маңыздылық орында екендігін көруге болады. Осы тұжырымдамалық үлгіді жүзеге асыру бұл аграрлық секторды нығайту негізінде ауыл аймақтарын дамытудың мәселелерін ресурстық жағынан қамтылуының өсуіне, барлық ауылдық елді мекеннің экономиканы әртараптандыру мен дамытуға, ауылдық дамудың салық салынатын базасын және жергілікті өзін өзі басқарудағы қаржылық сауаттылықты көтеруге, экономикалық өсуді жүргізуге, сонымен бірге қабылданған мемлекеттік деңгейдегі әртүрлі бағдарламаларды жүзеге асырудың көлемінде ауылды мемлекеттік қолдауды қуаттандыруға әсерін тигізеді [6].

Тұжырымдамада ауылдық елді мекендердің орнықты дамуы деп ауылдық елді мекендердің орнықты әлеуметтік-экономикалық жағынан дамуы, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы мен балық өнімдерін өндіру көлемінің ұлғаюы, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы мен балық шаруашылығы кешенінің тиімді болуын қамтамасыз етіп, ауыл тұрғындарының жұмыссыздық мәселесін шешіп, өмір сүру сапасын кеңейтіп, сондай-ақ тұрғын үй, кәсіпкерлік мақсаттағы және ауыл шаруашылығы үшін жерлерді тиімді пайдалану түсіндіріледі [1]. Осы орайда, ғалымдар ауылдық елді мекендердің орнықты дамуының авторлық анықтамасын ұсынады.

Ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуының түрлі авторлық анықтамаларын талдай отырып, біз негізгі бағыттарды бөліп, оны екі тәсілге келтірдік. Олар: процесс және жүйелік.

Бірінші тәсіл – үдерістік – бұл дегеніміз ауыл елді мекендерінің орнықты дамуы ауылдағы қауымдастықтардың (әлеуметтік, экономикалық және экологиялық) тыныс-тіршілігінің әртүрлі салаларын өзгерту процесі ретінде қарастырып, дамудың негізгі бағдарлары айқындалады (ауыл шаруашылығы саласындағы өнім түрін көбейтіп, өндіру көлемін ұлғайту, ауыл шаруашылығының тиімділігін арттырып, бұл салада ауыл халқын толық жұмыспен қамтуға қол жеткізу және өмір сүру деңгейін жоғарлату, жерді мақсатына сай пайдалану және т. б.). Бұл көзқарас ең кең таралған (Коваленко Е.Г., тұжырымдама, Магомедов И.Ш., Петриков А.В. және т.б.) [3, 1, 4, 10]. Алайда, авторлардың бір бөлігі тұрақты дамуды өмірдің бір немесе бірнеше салаларымен анықтайды. В.И. Фроловтың «Әлеуметтік және экономикалық дамуға бағдарланған» [7], Л.В. Калягинаның – «әлеуметтік», Т. Марсденнің – «экологиялық, бұл белгілі бір ауылдық елді мекеннің тұрақтылық деңгейін нақты бағалауға мүмкіндік бермейді» [2, 11]. Осының аясында Тұрақты даму көрсеткіштері кешенінің оң динамикасына бағытталуы керек деген тұжырымдамаға келеді.

Сонымен бірге, бұл тәсілдің кемшілігі ретінде – авторлардың ауылдық елді мекендердің жағдайлары мен ерекшеліктерін ескермей, олардың даму үдерісіне әсер ету жақтарын көрсетпейді. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, даму үдерісіне әсер ету керек, ол мемлекет алдында тұрған мақсаттарға жету үшін басқарылуы керек. Сондықтан, біз екінші тәсілге жатқызған авторлар кемшілігін жоюға тырыстық.

Екінші тәсіл – жүйелік тәсіл. Бірінші, "үдерістік" тәсілдегідей, ауылдық елді мекендердің орнықты дамуы ауылдық қауымдастықтың (әлеуметтік, экономикалық және экологиялық) тыныс-тіршілігінің әртүрлі салаларын өзгерту үлгісі ретінде қарастырылады, бірақ ауылдық аумақтарды дамыту үдерісіне әсер ету мүмкіндіктері (қаржылық және инвестициялық стратегия, жергілікті бастамалардың міндетті қатысуы, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының тиімді іс-әрекеттері және т.б.) қосымша көрсетіледі. Бұл тәсілдің авторлары А.Л. Медков, И.Н. Меренкова, И.В. Мищенко, В.Н. Перцев және т.б. [5, 6, 8, 9].

Бұл тәсіл өзара әрекеттесетін және бір-бірімен тығыз қарым-қатынастағы бөліктердің жиынтығын сипаттайды. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл зерттелетін тұжырымдаманың мәнін ашу үшін ең қолайлы, бірақ қарастырылған авторлық анықтамалар кемшіліксіз емес және нақтылауды қажет етеді.

Ауылдық аумақтардың табиғи-ресурстық әлеуетін бірнеше авторлар ескереді, ал тарихи-мәдени ерекшеліктер сияқты тұрақты дамудың маңызды аспектісі осы сала ғалымдарының анықтамаларында іс жүзінде кездеспейді.

«Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын» анықтаудың әртүрлі тәсілдеріне жүргізілген талдау оның авторлық анықтамасын тұжырымдауға мүмкіндік берді. Ауылдық аумақтардың орнықты дамуы деп ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерде кеңейтілген ұдайы өндіру үшін, агроөнеркәсіптік өндірісін әртараптандыруға, инвестициялар тартуға, мемлекеттік билік органдарының тиімді іс-әрекеттері, жергілікті бастамалар және өзін-өзі ұйымдастыру элементтері арқылы инновацияларды пайдалануға бағдарланған, ауылдық аумақтардың әлеуметтік, экономикалық және экологиялық жай-күйін сипаттайтын көрсеткіштердің оң өзгерістерінің мониторинг жүйесі арқылы мемлекет бақылайтын және бақылайтын кешенді динамикалық процесі түсініледі шаруашылық жүргізуші субъектілер, ауылдық елді мекендердің ресурстық әлеуеті мен тарихи-мәдени ерекшеліктерін ескереді.

Ауылдық елді мекендерді тұрақты дамыту кезінде міндеттерді шешу оларды кешенді бағалаусыз мүмкін емес, сондықтан бұл ауылдардың әлеуметтік-экономикалық жай-күйін көрсетеді және Ресурстық қор әлеуетті, аумақтық және тарихи-мәдени ерекшеліктерді ескере отырып, олардың орнықты дамуын арттыру бойынша тиімді ұйымдастырушылық-экономикалық шараларды әзірлеуге мүмкіндік берері рас.

Ауылдық аумақтардың тұрақты дамуын мемлекет тарапынан реттеу ауылдық елді мекендердің әлеуметтік, экономикалық және экологиялық құрамдас бөліктерін іске асырудың құқықтық аспектісін қамтамасыз ететін шараларды дайындауға әкеледі.

Ауыл шаруашылығы қожалықтарында өнім көлемін ұлғайту, шаруашылық субъектілері кооперативтерге бірігіп, ұйымдасуы, ауыл елді мекендерінің экономикасын әртараптандыру және оның агроөнеркәсіптік кешендегі салаларында машина-трактор паркін жаңалау, инвестиция тартып – ресурстарды оңтайлы пайдалануға, ауыл экономикасының тұрақты дамуына, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің салық базасының көбейуіне, ауыл халқының тұрмыстық жағдайын жақсартуға және т.б. ықпал ететін ауылдық аумақтарды дамытудың орнықтылығын арттырудың негізгі бағыттары.

Ауылдық елді мекендердің орнықты дамуы ауылдық жерлердің экономикасының тұрақты өсуін қамтамасыз етіп, ауыл тұрғындарының жұмыссыздық мәселесі шешіліп, өмір сүру деңгейі мен сапасы артып, сондай-ақ ауылдан кетушілер мен көшушілердің саны азайып, көші-қон қарқынын төмендетуге, табиғи ресурстарды сақтауға мүмкіндік болады. Осы тұрғыда

ауылдық елді мекендердің орнықты дамытудың тұжырымдамалық моделі әзірленді. Оның мақсаты мен міндеттері, аумақтардың орнықтылығына әсер ететін факторларды, жалпы алғанда, әрбір құрамдас бөлігі бойынша дамуды және орнықтылық құралдарын қамтамасыз ететін тетіктерді қамтитын өзара байланысты жүйе қалыптасты.

- ауылдық аумақтардың бірқалыпты даму сипатын мемлекеттік реттеу негізінде әлеуметтік әртүрлі бағдарламаларды жүзеге асырудың құқықтық аспектісін жүйелеу;

- экономикалық, экологиялық құрамдас бөліктерді жетілдіру;

- ауыл шаруашылығы ұйымдарында өсім көлемін молайту;

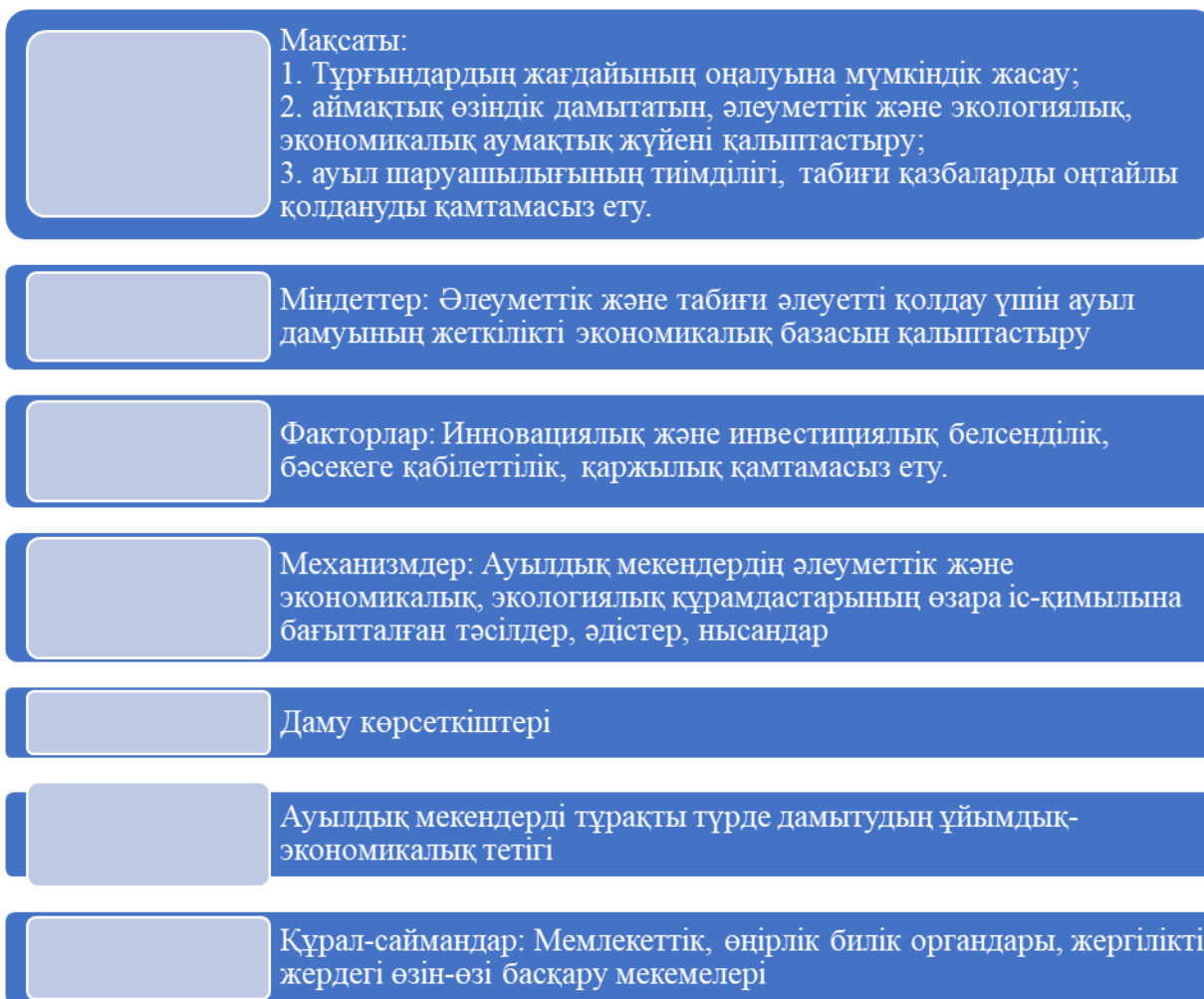
- шаруашылық жүргізуші тұлғаларды құқықтық кеңес беріп, өзін-өзі ұйымдастырға жәрдемдесу;

- ауылдың экономикалық халін әртарапты ету, сонымен бірге оның салаларын агроөнеркәсіптік кешенде технологиялық жаңарту;

- инвестицияларды тарту;

- ауыл экономикасын тұрақты түрде жетілдіруге, ауыл шаруашылығының өнім шығарушыларының кірістілігіне, ауылдық тұрғындардың өмір сүруінің деңгейін көтеруге әсерін тигізетін ауылдық мекендерді дамытудың тұрақтылығын арттырудың басым шаралары.

Ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту бірқалыпты өсуді қамтуға жағдай жасайды. Ауылдың экономикасын арттыруға, жұмыспен қамтамасыз ету, өмір сүрудің деңгейі мен өзіндік сапасын, ауыл тұрғындарының көші-қон қарқыны, айналаны аялау мақсаттарымен ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамытудың тұжырымдамалық моделі әзірленді (1-сурет, Қосымша А).

1 сурет – Аумақтардың тұрақтылығына әсер ететін тетіктер
Ескертпе – [5] мәлімет бойынша автормен құрастырылған

Аумақтардың тұрақтылығына әсер ететін мақсаттарды, міндеттерді, факторларды қамтитын жүйе, тұтастай алғанда орнықтылықтың дамуы мен құралдарын қамтамасыз ететін тетіктер, сонымен бірге олардың әр құраушысы бойынша түсіндірілген.

Ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту мәселелерінің қосымша бойынша өзара байланысты құрамдас 4 бөліктері бар деп санаймыз: экономикалық бөлік, әлеуметтік бөлік, экологиялық бөлік және институционалдық бөлік.

Экономикалық тұрақтылық деңгейінен ауылдық елді мекеннің экономикасын әртараптандыру арқылы, қалыптастыру көздерін кеңейтуге сәйкес ауыл тұрғындарының жұмыссыздық мәселесін реттеу. Әлеуметтік тұрақтылығы ауылдықтардың тұрмыстық әлеуетін жақсартып, әлеуметтік инфрақұрылымды салуды, ал экологиялық тұрақтылық қоршаған ортаны сапалы қолдануды көздейді. Орнықты дамудың негізгі мақсатында қолданыстағы ұйымдық-экономикалық тұжырымдамаға сәйкес тетік қалыптасқан.

Осылайша, жоғарыда аталған тетіктерді жүзеге асыру ауылдық елді мекендерді дамыту үрдісінде оң әлеуметтік пен экономикалық сонымен бірге, экологиялық әсерін тигізеді.

Алайда, осы тетіктерді жүзеге асыру кезінде – күрделі еңбекті қажет ететін және шығынды үрдіс болып табылады. Халық санының өсуі жағдайдың нашарлауынан, ауыл халқының өмір сүруінің деңгейінің төмендігі мен жұмыссыздық мәселесі, табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалану.

Біз ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту мониторингі баға беруге көмектеседі деп санаймыз. Олардың тұрақтылық деңгейі мен қандай да бір даму бағыттарын таңдау, жаңа даму деңгейіне шығара алатын ауылдық мекендерді дамыту [10].

2014 жылдан бастап Қазалы ауданының аумағында Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігінің шешіміне сәйкес бірқатар бағдарламаның механизмдері іске асырылды. Соның бірі, «2014-2020 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамыту» бағдарламасы.

Аталған бағдарламаның мақсаттары және міндеттері:

- Қазалы ауданындағы ауылдық мекендерді өркендету;
- тұрғын-үй мәселелерін жақсарту.

Қызылорда облысының Қазалы ауданында «ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту» муниципалдық бағдарламасы әзірленді [13].

Тапсырыстарды орналастыруды жүзеге асыратын бағдарлама бойынша жұмыстарды орындауға Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігіне статистикалық есеп беруге міндетті.

Ауылдық жерлерде инвестициялық белсенділікті ынталандыру агроөнеркәсіп кешенінде оңтайлы мүмкіндіктерді жарату жолымен іске асатын болады.

Ауылдық мекендерді дамыту мәселелерінің жаңа стратегиялары мен бағдарламалары мынадай негізгі бағыттарды дамытуға бағытталған:

- Ауыл шаруашылығы салаларының бәсекеге қабілеттілік деңгейін шыңдауға;

- қоршаған ортаны тазартуға;

- ауылда өмір сүрудің деңгейін көтеруге және ауылдың экономикалық халін әртарапты етуге;

- ауыл аймақтарындағы ЕО табиғи ресурстары мен ландшафты жақсарту, дамудың екінші кезеңіне асыруды ойластырып отыр.

Европалық одақ мемлекеттері үшін келесі салаларды сақтап, дамыту: ауыл және орман шаруашылығы саласын сақтау мен дамыту шараларын қабылдау, қоршаған ортаның маңыздылығы мен дәстүрлі аграрлық ландшафтар мен су ресурстарын пайдалану, бұған қоса табиғаттың өзгеруіне орай мәселелер. Ауыл шаруашылығын саласын әртараптандыру үшін, экономика мен өмір сүрудің сапасын арттыру мақсатында ауылдық елді мекеннің дамуына жәрдемдесу. Бұл дегеніміз, экономикалық өсу үшін жұмыс мекемелерін, сонымен қатар қажетті алғышарттарды құру жолдарын қарастыру. Шарада, үшінші бағыт шеңберінде жүргізілетін өндірістік қуаттарды құруға негізінен бағытталған. Саланы кеңейтуге қолдау көрсету кезіндегі білімді беру, ақпараттық шараларды өткізу және кәсіпкерлік рухты шыңдау, сонымен бірге сол сияқты ерекше қажеттіліктер ескерілуі тиіс. Осыларға сәйкес ауылдық

әкімдіктерде өңірлік пен жергілікті жұмыстың топтары құрылды. Бағдарлама бойынша жұмысқа жаңа қатысушылар тартылды, ал олармен бірге жаңа (инновациялық) идеялар мен бастамалар пайда болды. Жергілікті халықтың қажеттіліктері, үміті мен әлеуеті нақты жобаларға айналды. Олардың жеке қызметіне қосымша, соның ішінде коммерциялық емес салада да қызмет көрсетілді:

- округтің әлеуметтік және экономикалық әлеуетінің сипаттамасы;
- өңірдің SWOT-ТАЛДАУЫ;
- ауылдық округтің даму стратегиясының өзін сипаттау жүйесі және стратегияны іске асыруды бағалау;

- қаржылық бағдарламаны қамтамасыз ету;
- жобалар мен жобаларды іріктеуді бағалау.

Ауыл экономикасын әртараптандыру жөніндегі жобалар:

- халықты қамтамасыз етудің мекемелерін іске қосу;
- туризмді дамыту;
- аграрлық өнімнің тікелей маркетингін жетілдіру;
- облыстың әлеуметтік және экономикалық дамуын қалыптастыру;
- кадр тапшылығын шешу мақсатында заман талабына сай оқытуды ұйымдастыру;
- басқарушылық шешімдер қабылдау үшін дайындықта болу.

Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін басты назар аударылады. Стратегия деректері экономикалық пен әлеуметтік және экологиялық пен мәдени бастамаларды ынталандырады. Осы ретте негізгі мәселе халықтың ең осал топтарына бөлінеді: зейнеткерлер, әйелдер мен жастар [14].

1.2. Ауылдық аумақтарды дамытудың теориялық аспектілері

Ауылдық аумақтарды дамытудың негізгі аспектілерінің бірі – ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру. Бұл тұрғыда инновациялар мен заманауи технологияларды енгізу маңызды рөл атқарады[15]. Мұның негізгі теориялық табиғи ресурстар мен биоәртүрлілікті оңтайлы пайдалануды, әлеуметтік-экономикалық дамуды және ауыл тұрғындарының өмір сүру сапасын арттыруды көздейтін ауыл шаруашылығын орнықты дамыту тұжырымдамасы болып табылады[16].

Ауылдық елді мекендерді дамытудың негізгі нүктесі көлік, энергетика, байланыс, білім беру және медициналық қызмет көрсету салаларын дамытуды қамтитын инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту[17]. Бұл саладағы маңызды зерттеу бағыты инфрақұрылымға инвестицияларды қызықтырып, оны тартып және ауылдық аумақтарды дамыту үшін қолайлы орта қалыптастырудағы орталық және жергілікті атқарушы орган рөлін зерттеу болып табылады[18].

Ауылдық аумақтарды дамытудың әлеуметтік-экономикалық жағы да көші-қон және демография мәселелерімен тығыз байланысты. Ауыл тұрғындарының көші-қон үрдістеріне әсер ететін факторларды зерттеу және ауылдық жерлерде жастар мен мамандарды ұстап қалу, жұмыспен қамтуды

ынталандыру және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету бойынша стратегиялар мен шараларды қалыптастыру зерттеудің маңызды пәні болып табылады [19]. Осы тұрғыда ауылдық туризмді, шағын және орта бизнесті дамыту, ауылды аймақтық экономикалық үрдістерге интеграциялау сияқты ауыл тұрғындарын қолдауға арналған мемлекеттік бағдарламалар мен жобалардың әсерін зерттеуге бағытталған зерттеулер өзекті болып табылады [20]. Ауылдық жерлерде сапалы білім мен медициналық қызметке қолжетімділікті қамтамасыз ету мәселесі де олардың дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады [21]. Мұнда ауылдық жерлерде әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру үшін қашықтағы технологиялар мен мобильді қызметтерді пайдалану мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған зерттеулер өзекті болып табылады [22].

Жалпы, ауылдық аумақтарды дамыту кешенді көзқарасты, оның ішінде әртүрлі теориялық және практикалық аспектілерді талдау мен синтездеуді қажет етеді. Бұл бағыттағы ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттары ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру, инфрақұрылымды дамыту, ауылдық жерлердегі әлеуметтік-экономикалық және демографиялық үрдістерді дамыту, сондай-ақ білім мен медициналық қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету болып табылады [23].

Бұл әдебиеттік шолуда ауылдық аумақтарды дамытуға қатысты негізгі теориялық аспектілер қарастырылды. Дегенмен, ауылдық жерлерді ойдағыдай дамыту үшін жекелеген аймақтар мен елдердің ерекшеліктерін, сондай-ақ халықаралық тәжірибені ескеретін қосымша зерттеулер жүргізу қажет екенін айта кеткен жөн. Бұл ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын ынталандыру және олардың тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсарту бойынша неғұрлым тиімді стратегиялар мен шараларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

1) бірінші тип-ауылдық жердің басым аграрлық мамандануы, оны дамытудың қолайлы табиғи және әлеуметтік жағдайлары бар өңірлер;

2) екінші тип-көпфункционалды ауыл экономикасы, қала маңындағы үлгідегі ауыл шаруашылығы және ауылдық жерді дамытудың қолайлы әлеуметтік жағдайлары бар өңірлер;

3) үшінші тип-ауылдық жерді дамытудың қолайсыз әлеуметтік жағдайлары және әлеуметтік-экономикалық депрессияның кең аймақтары бар өңірлер;

4) төртінші тип - ауылдық жерлердің ошақты игерілуі әлсіз және оны дамытудың қолайсыз табиғи-климаттық жағдайлары бар өңірлер.

Қорытындылай келе, ауылды дамыту зерттеушілер, мемлекеттік және жергілікті билік органдары, жеке сектор үшін маңызды міндет болып қала беретінін атап өтуге болады. Барлық мүдделі тараптардың өзара іс-қимылы ауылдық аумақтардың проблемаларын шешуге кешенді көзқарасты жүзеге асыруға және ұзақ мерзімді перспективада олардың тұрақты дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдіснамалық базасы мынадай ғылыми әдіснамалармен толықтырылды: ауылдық округтерді қолдауды зерттеуде жүйелік-құрылымдық және диалектикалық талдау, статистикалық көрсеткіштерді кесте және графикалық әдіс түрінде салыстыру, талдау және т.б.

Бұл жобада келесі зерттеу әдістері қолданылды:

1. Облыстағы ауылдық аумақтардың даму деңгейін бағалау және типтеу:

- Жүйелік-құрылымдық талдау: аймақтағы ауылдық аумақтардың құрылымы мен түрлерін анықтау, олардың ерекшеліктері мен өзара байланысын анықтау.

- Статистикалық талдау: аумақтардың дамуының статистикалық көрсеткіштерін салыстыру, түсінікті болу үшін мәліметтерді кестелер мен графиктер түрінде ұсыну.

2. Облыстың ауылдық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуын талдау:

- Диалектикалық талдау: әлеуметтік-экономикалық даму үдерісіндегі қайшылықтар мен заңдылықтарды зерттеу.

- Статистикалық көрсеткіштерді салыстыру: әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді талдау және салыстыру үшін кестелер мен графикалық әдістерді қолдану.

3. Облыстағы ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуын кешенді бағалау:

- Көп нұсқалы талдау әдістері: ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуына әртүрлі факторлардың әсерін бағалау.

- Статистикалық көрсеткіштерді талдау: нәтижелерді ұсыну үшін кестелерді және графикалық әдістерді қолдану.

4. Аудандық деңгейде ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау:

- Болжау және үлгідеу әдістері: ауылдық елді мекендерді дамытудың сценарийлері мен стратегияларын әзірлеу.

- Сараптамалық бағалауларды талдау: жоспарлау үрдісінде олардың тәжірибесі мен білімін есепке алу үшін мамандардың пікірлерін жинау және өңдеу.

5. Агроөнеркәсіптік кешендегі тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қолдаудың басым бағыттары:

- Салалық құрылымды және нарық конъюнктурасын талдау: мемлекеттік қолдаудың негізгі бағыттарын анықтау және саланың дамуын ынталандыру.

- Халықаралық тәжірибені салыстыру: табысты тәсілдерді анықтау және оларды жергілікті жағдайларға бейімдеу үшін агроөнеркәсіптік кешенді қолдау саласындағы басқа елдердің тәжірибесін талдау.

6. Ауыл шаруашылығы саласындағы тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін мемлекеттік қолдауды жетілдіру жолдары:

- SWOT талдау: мемлекеттік қолдау аясында ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің күшті, әлсіз жақтарын, мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтау.

- Экономикалық талдау әдістері: қолданылатын мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігі мен тиімділігін есептеу, шығындар мен ресурстарды оңтайландыру аймақтарын анықтау.

- Бенчмаркинг: тауар өндірушілердің бәсекеге қабілеттілік көрсеткіштерін үздік әлемдік тәжірибемен салыстыру және қолдауды жақсарту бағыттарын анықтау.

Осы зерттеу әдістерінің барлығы жобада кешенді түрде қолданылды, бұл зерттелетін мәселелерді терең түсінуге, ауылдық аумақтардың дамуына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға, олардың тұрақты дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға практикалық ұсыныстар беруге мүмкіндік берді.

3. Қызылорда облысы Қазалы ауданының ауылдық мекендерін бағалау және дамыту ерекшеліктері

Қызылорда облысы Қазалы ауданының құрамына 42 ауылдық елді мекен әкімшілік-территориялық бірлігі кіреді (Қосымша Б). Аудан бойынша 2023 жылы ауыл шаруашылығы дақылдарын барлығы 17 612 га орналастыру жоспарлануда, салыстырмалы түрде 2022 жылы 17 402 га егілген. Атап айтқанда, дәнді дақылдар 7286 га (о.і. күріш 6993 га, жаздық бидай 200 га, арпа 78 га, тары 15 га), майлы дақылдар 65 га (күнбағыс 15 га, мақсары 50 га), картоп, көкөніс, бақша 2250 га (картоп 300 га, көкөніс 900 га, бақша 1050 га), мал азықтық дақылдар 8 011 га (жаңа жоңышқа 2717 га, ескі жоңышқа 4694 га, сүрлемдік жүгері 600 га) (Кесте 3.1, Қосымша В).

3 кесте – Қазалы ауданы бойынша 2023 жылға ауыл шаруашылығы дақылдарын орналастыру жоспары

№	Дақылдар	Егіс көлемі, га	
1.	Дәнді дақылдар	Күріш	6993
2.		Жаздық бидай	200
3.		Арпа	78
4.		Тары	15
5.	Майлы дақылдар	Күнбағыс	15

6.		Мақсары	50
7.	Картоп		300
8.	Көкөніс		900
9.	Бақша		1050
10.	Мал азықтық дақылдар	Жаңа жоңышқа	2717
11.		Ескі жоңышқа	4694
12.		Сүрлемдік жүгері	600
Ескертпе – [27] мәлімет бойынша автормен құрастырылған			

Қазалы ауданы бойынша ауыл шаруашылығы дақылдарының құрылымын зерделеу барысында күріш дәнді дақылының үлесі жалпы егіс көлемінің қырық пайызына жуығы екендігі анықталды (кесте 3.1).

3.1. Өңірдің ауылдық мекендерінің даму деңгейін бағалау және типтеу

Қызылорда облысы Қазалы ауданының ауылдық мекендерінің даму деңгейі ҚР «Ауылдық елді мекендерді дамыту» 2020-2025 жж. арналған Мемлекеттік бағдарламасының алғышарттарына сәйкес. Ауылдық мекендер тұрғындарының мал және егін шаруашылығы саласына қызығушылығы артуының бір себебі – мемлекет тарапынан көрсетілетін қаржылық қолдаудың жүйелі түрде насихатталуында. Қайтарымсыз грант, жеңілдетілген несие, бизнес жүргізуде сүйемелдеу аталған істі ілгерілетіп, жергілікті өнеркәсіп өндірісінің көлемін 20,2 миллиард теңгеге жеткізді. Өндіріс көлемінің басым бөлігін құрайтын өңдеу өнеркәсібі өткен жылға қарағанда 25,9 пайызға артты. Бұл нақты іс-шара жоспарының жүйелі жұмыс істеп тұрғанын аңғартады. Жеке ісі бар азаматтар аудан қазынасына қомақты пайда түсіріп отыр. Мәселен, күнделікті сауда-саттықтың нәтижесінде бөлшек сауда айналымының өзі 10 миллиард теңгеден асады. Басқа кәсіпкерлер жыл көлемінде 7,5 миллиард теңгенің өнімін өндірген. Салық басқармасына тіркелген 6121 кәсіпкердің 96,7 пайызы белсенді, ісін дамытуға шындап кіріскен. Қазалылық 10 мыңға жуық адам осы азаматтардың арқасында, тұрақты жұмыспен қамтылып, нәпақасын тауып отыр және жалпы кәсіпкерлердің жартысын әйелдер құрап отыр. Жергілікті атқарушы орган оларға жәрдем беруден тартынбайды. Өткен жыл ішінде 742 кәсіпкерге гранттық қаржы мен несие беріліп, оның көлемі 5 миллиард теңгеге жақындады. Сәйкесінше, былтыр жаңадан 25 кәсіпкерлік нысан пайдалануға берілді де, тағы 47 адам тұрақты жұмыспен қамтамасыз етілді.

Соңғы жылдары еліміздің оңтүстік-батыс өңірлерінде орын алған қуаңшылық Қазалы ауданының, әсіресе, ауыл шаруашылығының даму қарқынын бәсеңдетті. Су тапшылығының алдын алу үшін 6 ауылға көтерме насос орнатылып, су жолдары жөндеуден өткізілді. Қазіргі күні жағдай реттелді келеді. Нақтырақ айтқанда, 2022 жылы ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі 21,2 миллиард теңгені құрап, өсім байқалды. Дала еңбеккерлері 2022 жылы егілген 6361 гектар күріштің әр гектарынан 33 центнерден өнім жинап, ел қамбасына 21 мың тоннадан астам астық құйды. Ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің бейнеті елеусіз қалған жоқ. Қазалы ауданы облыс көлемінде

ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу бойынша саладағы жетістіктері үшін «Үздік аудан» атанды.

Қазалы ауданынан Ресей, Беларусь, Дания, Германия, Тәжікстан, Қытай, Нидерланд елдеріне тұрақты түрде тауар экспортталады. Мәселен былтыр 5 мың тонна өнім жөнелтілді.

3.2. Ауданның ауылдық аумақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуын талдау

Төрт түліктің қой малынан басқа барлық түрінде өсім бар. Қазір аудандағы мал басының басым бөлігі, яғни 65,2 пайызы тұрғындардың еншісінде.

Одан бөлек биыл аудан орталығындағы 4 көп қабатты тұрғын үй күрделі жөндеуден өтеді. Қазынадан 31,3 миллион теңге бөлінген. Сондай-ақ бұған дейін пайдалануға берілген жалдамалы пәтерлердің ауласын абаттандыру жұмыстары жалғасуда. Өткен жылы басталған 18 пәтерлі 6 жалдамалы үйдің аумағын абаттандыру жұмыстары да биыл толық аяқталатын болады. Жалпы құрылыс саласының көлемі 7,8 миллиард теңгеге жетті, бұл алдыңғы жылдың көрсеткішінен 5,8 пайызға артық. Жеке сектор есебінен тұрғын үй құрылысына 4,4 млрд. теңге инвестиция тартылып, 54022 шаршы метр тұрғын үй құрылысы салынды. Нәтижесінде тұрғын үй қоры 1,8 пайызға көбейді.

Инфрақұрылым жұмыстарына газ жеткізу ісі де кіреді. 2022 жылы ауданның газбен жабықтау деңгейі 7,1 пайыздан 14,3 пайызға жетті. «Ауыл-Ел бесігі» арнайы жобасы шеңберінде Жалаңтөс батыр, Қ.Пірімов, Басықара ауылдары мен Қазалы қаласы көгілдір отынға қосылды. Енді аудан орталығына жақын елді мекендерді де газдандыруды жалғастырылады. Абай ауылына газ құбырын апару үшін аудандық бюджеттен қаржы бөлініп, тиісті құжаттары әзірленді. Сонымен қатар, тағы Ақтан батыр, Жанқожа батыр, Бекарыстан би, Майдакөл, Ү.Түктібаев ауылдарына магистральдық газ құбырын жеткізу үшін жеке кәсіпкердің демеушілігімен жоба-сметалық құжаттар әзірленіп, сараптамадан өткізілді.

Өткен жылы аудандық маңыздағы автомобиль жолдарын жөндеуге бағытталған 7 жоба қолға алынып, қазынадан 1,6 миллиард теңге бөлінді. «Қазалы-Қожабахы-Бозкөл-Кәукей» автомобиль жолы күрделі, «Әйтеке би-Басықара», «Қожабақы-Бекарыстан би», «Басықара-Абай-Өркендеу», «Бекарыстан би-Майдакөл», «Қожабақы-Бекарыстан би-Майдакөл», «Қазалы-Келарық-Бекарыстан би-Жаңақұрылыс» автомобиль жолдары орташа жөндеуден өтті. 1,2 миллиард теңгеге кентке жақын Мұратбаев ауылының кіреберісі, «Қазалы-Қожабақы-Бозкөл-Кәукей», «Қожабақы-Бекарыстан би» жолдары күрделі жөндеуден өтеді. Әйтеке би кенті мен Басықара ауылы арасындағы көпір құрылысы пайдалануға берілді. Құрылыс басталып кеткен «Қарлаң» көпірін жалғастыру үшін бюджеттен 1,6 миллиард теңге бөлінді. Аудан меншігіндегі жақсы және қанағаттанарлық жағдайдағы автомобиль жолдарының көрсеткішін 85 пайызға жеткіздік. Биылдың еншісінде «Ауыл-Ел

бесігі» арнайы жобасы шеңберінде Әйтеке би кенті мен Түктібаев, Мұратбаев ауылдарының елді мекенішілік жолдарын қалыпқа келтіру ісі тұр.

Бұдан бөлек, аудан орталығынан салынып жатқан автоматтандырылған электрондық емтихан алаңы биыл пайдалануға берілетінін де айта кетсек.

Өткен жылы шағын қалаларды дамыту жобасы аясында Қазалы қаласының электр желілерін қайта жаңғырту мен көшелерін жарықтандыруға 245,5 миллион теңге қаржы бөлініп, ондаған шақырым электр желісі мен жаңадан 4 трансформатор орнатылды. Бүгінде бағдарлама негізінде Қазалы қаласының көшелерін қайта жаңғырту, электр желілерін жаңартуға қомақты қаржы қаралды. Ендігі мәселе Әйтеке би кентіндегі қосалқы станция құрылысы мен Қ.Пірімов, Жалаңтөс батыр, Бозкөл, Қожабақы, Жанкент, Бірлік, Абай, Ақтан батыр, Жанқожа батыр ауылдарындағы жеке тұрғын үй секторды электрмен қамту ісі болып отыр. Ең бастысы бұл жобалардың құжаттарын дайындау үшін қаржы көздерін тауып отырмыз. Сонымен қатар, осы жылы Ү.Түктібаев ауылының жаңадан ашылған тұрғын аймақтарына ток жүргізу қолға алынады.

Балалардың қауіпсіздігі, жайлы ортада тәрбие-білім алуы ең маңызды мәселе. Өткен жылы Қазалы қаласындағы «Өрімтал» балабақшасы тозығы жеткен нысаннан 140 орындық жаңа балабақшаға көшірілді. Сонымен бірге, Әйтеке би кентіндегі 250 орындық мектеп құрылысы да қарқынды жүруде. Бұдан бөлек, ауданда 1 мектеп апатты жағдайда деп танылды. Көп ұзамай мектеп оқушылары жаңа мектепте білім ала бастайды. «Жайлы мектеп» ұлттық жобасы аясында кент пен қала ортасынан 600 орындық және Жанқожа батыр ауылынан 300 орындық мектеп салуды жоспарға енгізіп қойдық. Сондай-ақ, «Ауыл-Ел бесігі» арнайы жобасы шеңберінде Қ.Пірімов ауылындағы №92 мектепті күрделі жөндеу үшін керек қаржының қиындығы шешілді. Денсаулық сақтау саласында да ауыз толтырып айтатын жайт көп. Ауқымдыларына тоқталар болсақ, өткен жылы аудан орталығынан 250 орындық емхана мен Жұбан, Жалпақ елді мекендерінен медициналық пункт ашылды. Алдағы уақытта Бозкөл, Абай, Кәукей ауылдарынан дәрігерлік амбулатория салу жоспарлануда. Сонымен қатар, аудан орталығынан 25 төсектік инфекциялық корпус құрылысының жоба-сметалық құжаттары әзірленіп жатыр.

Ауданда бұқаралық спортпен тұрақты түрде айналысатындар саны қырық пайызға жуықтап қалды. Спорт түрлері бойынша Әлем чемпионаттарында екі күміс, Азия чемпионатында үші қола медаль жеңіп алса, Қазақстан Республикасының чемпионаттарына, халықаралық, республикалық, облыстық жарыстарға қатысып, отыз алты алтын, алпыс үш күміс, жетпіс қола медальға қол жеткізді. Ауыл спортшыларының «Алтын күз-2022» облыстық спартакиадасында қазалылық спортшылар топтық есеп бойынша бірінші орынды иеленді. Өткен жылы «Ауыл-Ел бесігі» арнайы жобасы шеңберінде Қ.Пірімов ауылынан спорт кешені ашылды. Ү.Түктібаев ауылындағы спорт кешені биыл пайдалануға берілетіні белгілі. Әйтеке би кенті, Қазалы қаласы, Жалаңтөс батыр, Бекарыстан би және Ғ.Мұратбаев ауылдарынан да спорт кешендерінің құрылысын бастау көп ұзамай шешілуі тиіс. Былтырдың өзінде 6

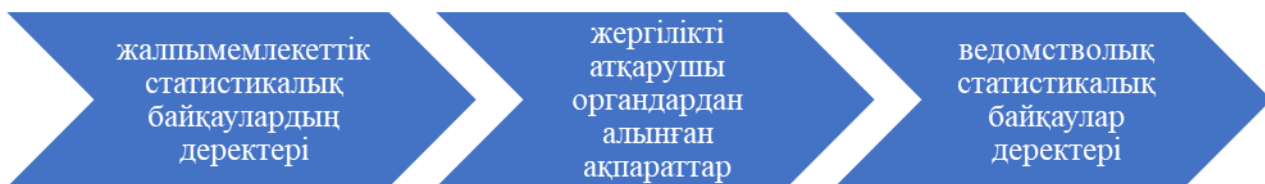
спорт алаңы ашылды. Ал Жанқожа батыр, Майдакөл, Бекарыстан би, Қ.Пірімов, Басықара, Ақсуат, Жанкент ауылдарындағы шағын спорт алаңдары биыл жөндеуден өтеді.

2023 жылға іске асыруға жалпы құны 12 млрд. 100 млн. теңгені құрайтын жобаларды «Нұрлы жер», «Нұрлы жол», «Өңірлерді дамыту» бағдарламалары және «Ауыл – ел бесігі» жобасы аясында республикалық бюджеттен қаржыландыру үшін тиісті салалық басқармаларға бюджеттік өтінім тапсырылды.

3.3. Ауданның ауылдық елді-мекендерінің тұрақты дамуын кешенді бағалау

Қазалы ауданы бойынша ауылдық елді-мекендерде қалыптасуы тиіс инновациялық жағдайды сараптау және бағалау ауыл шаруашылығының инновациялық стратегиясын құру үрдісіндегі бастапқы кезең болуы керек. Бағалауды ұйымдастыратын өңірлік даму саласындағы орталық уәкілетті орган. Ол осы іс-әрекет саласындағы агроөнеркәсіптік кешен алдында тұрған негізгі мақсаттар мен тапсырмаларға қысқаша сипаттама беруден басталуы керек. Ауылдағы шаруа қожалықтарының нарықтық жағдайын сараптау мен бағалауға ерекше көңіл бөлу керек. Бұл жағдайда әрбір шығарылған аграрлық өнім мен өнімдер тобының инновациялық потенциалына: қазіргі кезеңде қолданылып отырған инновациялық стратегиялар мен тәсілдерге: сыртқы және ішкі ортаға тән факторларды бөліп алып және бағалауға: бәсекелестердің бағдары мен әрекеттерін сараптап және бағалауға ерекше назар аударған жөн. Жалпы еліміз бойынша жүргізілген бағалау барысында Алматы, Қызылорда және Ақмола облыстарында негізінен ауылшаруашылық өнімдерін өңдейтін шағын және орта кәсіпорындарды дамытуға көңіл бөлінуі керектігі анықталды. Бұл аймақтарда өмір сүру деңгейі ең төмен болғандықтан, бұл жерлерде өнеркәсіп орындарын құрудың жеке жобаларын дайындап, іске асыру қажет.

Аудандық деңгейде ауылдық мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау барысында өңірлік даму саласындағы орталық уәкілетті орган «Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуының мониторингі мен талдауын жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту» туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары - Қазақстан Республикасы Өңірлік даму министрінің 2013 жылғы 24 қыркүйектегі № 239/НҚ бұйрығына сәйкес Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуының мониторингі мен талдауын әлеуметтік-экономикалық даму әлеуеті төмен, орта және жоғары ауылдық елді мекендерді анықтау мақсатында жыл сайын жүргізіледі. Мониторингті өңірлік даму саласындағы орталық уәкілетті орган жүзеге асырады және мониторингті жүзеге асыру үшін ақпарат көздері мыналар болып табылады:

4 сурет – Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуының мониторингі үшін ақпарат көздері

Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [26]

4. Ауылдық мекендерін тұрақты дамыту тетігін қалыптастыру жолдары мен дамытудың бағыттары

4.1. Аудандық деңгейде ауылдық мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуын жоспарлау

Қазақстан аумағының басым бөлігі айқын ауылдық сипатқа ие болуымен сипатталады. Сонымен қатар жабдықтаумен байланысты заманауи жаһандық сын-қатерлер жер шарының өсіп келе жатқан халқы азық-түлікпен қарсы күрес, климат пен су ресурстарына теріс әсер етуге жол бермеу кезінде ғана шешілуі мүмкін. Ауылдық жердегі елді мекендердің тұрақты түрде дамуын қамтамасыз ету, бұл тұрғыда сапалы өнімдерді өндіру бойынша міндет алдыңғы орынға тұрақтайды. Осыған байланысты орнықты даму жөніндегі бағдарламалар маңызды болып келеді.

Соңғы 15-20 жылда жаһандану үрдістерінің нәтижесінде өмірге терең трансформациялармен нарықтық шаруашылық тұрақты даму проблемасы туындады. «Тұрақты даму – өңірдің әлеуетін серпінді арттыру, бәсекеге қабілеттіліктің пайда болуы және халықтың өмір сүру деңгейін біртіндеп арттыру үрдісі. Халықтың өмір сүру деңгейінің өсуімен оның өмір сүру сапасы, демографиялық жағдайы жақсарады. Әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту, мәдениетті, экологияны және табиғатты қолдау үшін қаражат бөлінеді» [11].

Тұрақты даму тұжырымдамасы: экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрғыда даму. Бұл үш көрсеткіш бір-бірімен тығыз өзара байланысты, өзара тәуелді, және өзара бағынышты критерийлер.

Тұрақты даму үш компоненттің өзара әрекеттесу үрдісі болып анықталады. Бұлар: «халық-табиғат-шаруашылық» немесе «әлеуметтік сала-экология-экономика».

Тұрақты даму тұжырымдамасында алатын жаңа басымдықтар:

- өмір сүретін және де келешек толқынның әл-ауқаты;
- негізгі табиғи-экологиялық жүйелер;
- экономика-дамудың қозғаушы күші.

Әлеуметтік құрамдас бөлік әлемдік деңгейдегі әлеуметтік тұрғыдағы тұрақтылық жағдайы мен мәдени алуан түрлілікті сақтауға бағытталды. Бүгінгі әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланысты Қазақстанда ауылда жинақталған тұрақты дамуға көшуге кедергі келтіретін проблемалар: сапасы жеткіліксіз шектеулі мүмкіндіктері бар өмір ортасы ауылдардағы еңбек

деңгейінің төмендігі (қалалық көрсеткішпен салыстырғанда), жұмыс күшінің азаюы мен тозуы, және де ауыл халқының азаюы. Әлеуметтік-экономикалық сәйкессіздік бұл өсуді тудырады және депрессивті ауылдық аумақтардың пайда болуына әкеп соғады. Онда көптеген экономикалық, әлеуметтік және де экологиялық проблемалар одан да тереңдей түсуде [8].

Ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту әлеуметтік-экономикалық дамуды түсіндіреді. Ауылшаруашылығы мен балық шаруашылығы өнімін өндіру мен көлемін ұлғайту, оңтайлылығын жетілдіру, бұл салада толық ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылу көрсеткішін артыру, сонымен бірге ауылшаруашылығы, тұрғын үй және кәсіпкерлік мақсатындағы жерлерді тиімді пайдалану. Тұрақты дамудың басқа да маңызды факторлары – саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени және этникалық.

Осыған сәйкес келесі мақсаттарға жету әрекеттері бағытталған:

- ауылдық мекендерде тіршілік етуге оңтайлы жағдай жасау;
- инвестициялық белсенділікті ынталандыру;
- ауылдық қоғамдастықтардың қатысуын жандандыру;
- жергілікті жердегі маңыздылығы жоғары міндеттерді шешу;
- ауылдық өмір салтына оң көзқарасты қалыптастыру.

Ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамытудың негізгі міндеттері:

- ауыл халқының, оның ішінде жас отбасылар мен жастардың қажеттіліктерін қанағаттандыру;
- елді мекен территорияларында ауқымды жайластыру деңгейін арттыру;
- әлеуметтік сала объектілерін кешенді жайластыруға бағытталған ресурстарды шоғырландыру және инженерлік инфрақұрылымдар;
- ауылдық жерде орналасқан елді мекендерде агроөнеркәсіп кешенін жетілдіру;
- ауылдық мекендерде өмір сүретін азаматтардың жергілікті бастамаларын гранттық көтермелеу;
- ауылдық мекендерді дамытудың салаларындағы жетістіктерді көтермелеу.

Осы міндеттердің барлық іс-шаралары ауылдық аумақтар және ауылшаруашылық орындарына ықпал етеді:

- пайыздық мөлшерлемені субсидиялау;
- ауылдық жерлерде ақпараттық-консультациялық қызмет желісін кеңейту;
- шаруашылық жүргізудің шағын нысандарын қолдау;
- ауыл шаруашылығын жүргізудің дәстүрлі нысандарын сақтау [12].

Ауыл шаруашылығы – Еліміздің ауыл дамуының перспективалық тұрғыдағы бағыттардың негізі деуге болады. Бүгінгі күнге тұрақты даму тұжырымдамасы біздің елімізде дамуы өзекті және Қазақстанның тұрақты түрде дамуын қамтамасыз етудегі өңірлердің ролі әрдайым артуда. Сәйкес тұжырымдаманы жүзеге асыру туралы шаралар жиынтығы жоспарымен Қазақстан Республикасындағы ауылдық мекендерді 2020 жылға дейінгі аралықта тұрақты дамытуды мемлекеттік билік органдарының әзірлеуі

көзделеді. Қазақстан Республикасының өңірлік тұрақты даму бағдарламаларын дайындауда ауыл шаруашылығын дамытуда тұрақтылық, экономикалық және әлеуметтік дамудың салаларындағы шаралардың кешенін жүзеге асырумен қол жеткізіледі. Ауылдық елді мекендерде қоршаған ортаны қорғау сипатындағы, ал нақты ведомстволық бағдарламалар аясында ведомство негіздемесіне сәйкес келетін іс-шаралар енгізіледі. Дегенмен, осы міндеттемелер шеңберінде ауылдық мекендерді тұрақты түрде дамыту бойынша, өңірлік деңгейде әзірленген тұрақты даму элементтерінің бірін іске асыру қамтамасыз етілуі шарт. Табиғи жүйелердің және олардың өздігінен қалыпқа келу мен бейімделу қабілеті сыртқа әсерлерге тәуелді.

Осы міндеттердің нысаналы индикаторлары келесі:

- ауылдық елді мекендерде тұратын азаматтар үшін, оның ішінде жас отбасылар мен жас жұмысшы-қызметкерлерге тұрғын-үйді енгізу (сатып алу немесе салу);

- тұрмысы төмен отбасылары мен мұқтаж отбасылардың санын төмендету;

- білім беру ұйымдарды (мектеп, балабақша), денсаулық сақтау мекемелері немесе практика дәрігерінің бөлмелері, спорт ғимараттары, мәдени ошақтары, газ тарту желілері, жергілікті су құбырларымен қамтамасыз етуді ұлғайту;

- жергілікті тұрғындарды ауыз су мәселесімен қамтамасыз ету;

- ауылдық аймақтағы елді мекендерде жинақы тұрғын-үйдің құрылысына алаңдарды кешенді жайластыру мәселелерін жүзеге асыру;

- ауылдық мекендер тұрғындарының жергілікті бастамаларын қолдау;

- гранттық қолдау.

4.2. Ауыл шаруашылығы саласында өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді мемлекеттік қолдаудың басым бағыттары

Еліміздегі өнім құрылымындағы тұрғын шаруашылықтарының үлесі 2000 жылы 32 пайыздан - 2020 жылы 65 пайызға дейін, шаруа қожалықтары үлесі 2 пайыздан - 23 пайызға дейін артқан. Ал ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының үлесі 66 пайыздан - 12 пайызға дейін қысқарған.

Бұл саладағы өндірушілер тұрғындардың ұсақ тауарлы жеке шаруашылықтарын құрап келеді. Бұлар ауыл шаруашылығы өнімінің жалпы көлемінен 87 пайыз ет, 93 пайыз сүт, 75 пайыз жұмыртқа, 80 пайыздай жүн, 86 пайыз картоп, 82 пайыз көкөніс, 71 пайыз бақша өнімдерін өндіреді.

Қызылорда облысының ауыл шаруашылығы экономикасының жағдайы өндірістің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігімен анықталып отыр. Талдау көрсеткендей, жай даму мен төмен тиімділік жағдайларының басты салдары:

- ауыл шаруашылығы саудасының экономикалық активті субъектілерін қалыптастыру процесінің аяқталмауы. Ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру көлемінде орта және ірі шаруашылықтардың үлесі төмен, 15 пайыздан кем. Ұсақ тауарлы және табиғи өндірістің (тұрғындар шаруашылықтары) басым болуы ол өңірдегі аграрлық саланың дамытуда теріс көрініс береді. Өндіріске

ғылымды, заманауи үлгідегі ауылшаруашылығы техникаларын енгізуді, өндірістік үдерісті интенсификациялау мен механизациялау жағдайлары шектеліп, ауыл шаруашылығы өнімдерінің сапасына бақылау төмендейді.

- ауылшаруашылық мәселесін денарықтық ортаның азаюы және нарықтық конъюктураның тез құбылуы.

Ауылшаруашылығы өнім өндірісінің рентабельділігі экономиканың басқа түрлерімен салыстырғанда орташа болып және кейбірқуаңшылық немесе су тапшылығы болған жылдары ауыл шаруашылығы өнімі өндірісі шығынды болды.

Мемлекет басшысы алға қойған міндеттері атап көрсеткен басымдықтары аясында ауылшаруашылығы саласының қызметкерлері үшін бірқатар субсидия түрлері көрсетілген. Онда, өсімдік шаруашылығы саласында ауыл шаруашылығы дақылдарын қорғалған топырақта өндеп өсіруге жұмсалатын шығындардың құнын субсидиялау ұсынылды. Бұған қоса, жеміс-жидектер мен көпжылдық жүзімнің көшеттерін отырғызуға, өсіруге (оның ішінде қалпына келтіруге) жұмсалатын шығындардың құнын, минералды тыңайтқыштардың (органикалық тыңайтқыштарды қоспағанда) бағасын субсидиялап, тұқым шаруашылығын, мақта, шитті мақтаның сапасына сараптама жасауға жұмсалатын шығындар құнын қаржыландыру қарастырылған (сурет 4.2).

4.2 сурет – Аграрийлерді мемлекет тарапынан қолдау тетіктері
Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [14]

Еліміздің Ауылшаруашылығы министрлігі таратқан ақпаратқа сәйкес Қазақстандағы аграрлық саланы субсидиялаудың жылдық көлемі осы саланың жалпы өнімінің 4-5% құрайды, бұл қалыпты деңгейден 4,1% төмен. Ауыл шаруашылығын мемлекет тарапынан қолдау мөлшері жалпы ауыл

шаруашылығы өнімінің құнына шаққанда Швейцарияда – 79 %, Жапонияда – 74 %, Норвегия мен Исландияда – 72 %, Еуроодақ елдерінде – 46 %, Түркияда – 31 %, Польшада – 25 %, Канадада – 23 %, АҚШ-та – 15 %, Венгрияда – 14 %, Мексикада – 13 %, Чехияда – 12 %, Австрияда – 9 %, орташа есеппен Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы елдерінде – 38 %-ды құрайды.

Жалпы алғанда мал шаруашылығын дамыту бойынша асыл тұқымды мал мал алу мен мал шаруашылығы өнімдерін өңдеуге жұмсалатын шығындарды қаржыландыру қарастырылған. Сонымен қатар, мемлекет тарапынан субсидия бөлу арқылы өңдеуші кәсіпорындардың өңделген сүт (құрғақ), тұрмысқа қолдатылатын май, ірімшік жасауға қажетті шикізаттарды сатып алуға жұмсалатын шығындарын, АӨК субъектілері жұмсаған шығындарының бір бөлігін өтеп беру жолдары қарастырылған.

Бұдан басқа, АӨК субъектілерін қаржылық қолдау (сауықтыру) мақсатындан есиелік және лизингтік міндеттемелері бойынша пайыздық мөлшерлемені қаржыландыру сонымен қатар мал, арнайы техника және технологиялық құрылғыларды сатып алуға арналған лизингтің сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау жолдары да қарастырылған. Сондай-ақ тексеру жүргізу одақтарының ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтеріне ішкі аудит жүргізуге жұмсаған шығындарын мемлекеттік қаржылай қолдау тетіктері де көзделген.

Қазіргі кезеңде заманауи үлгідегі технологияларды алуға және сыртқа шығатын өнімдерге мемлекет тарапынан қолдау шараларын жүргізу жолға қойылған. Атап айтқанда, асыл тұқымды мал шаруашылығын дамыту мақсатында селекциялық және асыл тұқымды ірі қара мал, уақ мал шаруашылығына жұмсалатын шығындарды арзандату қарастырылған. Оның ішінде, отандық және шетелдік шаруашылықтардан асыл тұқымды ірі қара малы, уақ мал, шошқа, түйе, марал сатып алуға жұмсалатын шығындар қысқартылды.

Асыл тұқымды малды асырау, өсіру және оны тарату орталықтарындағы жасанды ұрықтандыруға қолданылатын арнайы құрылғыларға жұмсалған шығындардың 50 пайызына дейін өтеу көзделген. Сондай-ақ мал шаруашылығы өнімдерінің өнімділігі мен сапасын арттыру үшін бұқаларды бордақылау, қозы, шошқа, жылқы, түйе, құс еттерін, жұмыртқа, сүт, жүн өндірісін, жем құнын арзандату қарастырылған.

Қайта өңдеу кәсіпорындарының құрғақ сүт, сары май және ірімшік өндіру үшін шикізат сатып алу шығындарын субсидиялау бағдарламасы бойынша жыл сайын 85-тен астам сүт өңдеу кәсіпорындары қаржылай көмектер алып келеді. Осының аясында, биыл осы мақсатта шикізат сатып алу шығындарын қаржыландыруға 6,4 млрд теңгеге өтінім жасалған. Бүгінге оның 5,2 млрд теңгесі немесе 80,6 пайызы игерілді. Қаржыландыруды жергілікті атқарушы органдар жүзеге асырып келеді.

2022 жылы 81,6 мың бас ірі қара малын сатып алу үшін 824 шаруашылыққа кредит берілді, бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда 48,2 мың

бас алу үшін 502 шаруашылыққа несие берілді. Ал 1003 шаруашылыққа 352,1 мың бас көлемінде ұсақ аналық мал басын алу үшін қаржылық қолдаулар көрсетіліп, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 218 мың басқа және 605 шаруашылыққа ұлғайды.

«Ырыс» бағдарламасымен 4340 басқа бейімделген 6 өнеркәсіптік тауарлық сүт фермасымен 713 басқа арналған 9 отбасылық тауарлық сүт зауыты іске асырылды. (2022 жылы — 6 мың басқа арналған 18 отбасылық, 7 өнеркәсіптік тауарлық сүт фермасы).

Ауылшаруашылығы саласының бірден бір көрсеткіші ол - машина-трактор паркін жаңарту жұмыстарын жүргізу. Бұл мәселе күн тәртібінен түспейтін өзекті мәселердің бірі. Сондықтан, субсидиялаудың тиімсіз жақтарын қысқартып, қолдағы мемлекеттік қолдау ресурстарды пайдаланып, ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге жаңа техникаларға қол жеткізу. Мысалға алатын болсақ, отандық және шетелдік техниканы алу барысында инвестиция есебінің шығыстарын субсидиялау кезеңінде біркелкі шарттармен қаржылық қолдаулар қарастыру жолдары ұсынылады.

Бұл кезде, субсидияны төлеу көлемі ауылшаруашылығы техникасы құнының 25 пайызын құрайды. Сонымен қатар, жергілікті атқарушы орган өкілдері субсидиялау мөлшерін өңірлер қаражаты есебінен арттыруға (35%-ына дейін) мүмкіндігі бар.

Ауылшаруашылығы тауарларын өндірушілер импорттаушы елдердің фитосанитариялық және ветеринариялық талаптарымен келісу бойынша жоспарлы жұмыстар жасауда.

2022 жылы 43 млн. доллар болатын 80,4 мың тонна ауыл шаруашылығы өнімдері экспортталды. Оның ішінде күріш, балық өнімдерімен қатар, бидай қалдығы, қамыс, қауын, қарбыз, көкөніс, қызанақ өнімдері шетелдік нарықта шығарылған. Бұл алдыңғы жылмен салыстырғанда экспорт көлемі 170,6 пайызды құрады. Бұл дегеніміз сыр өнімдері әлемнің 21 мемлекетіне экспортталды дегенді білдіреді.

Еліміздегі «Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында мемлекет тарапынан көрсетіліп жүрген қолдау Қазалы ауданы бойынша агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ауыл шаруашылығы саласының дамуына тиімділігі аса зор.

Екіншілік саласына байланысты 2022 жылы 248151343 теңге субсидия төленді. Оның ішінде минералды тыңайтқышқа 100474330 теңге бөлінді. «Тыңайтқыштардың құнын (органикалық тыңайтқыштарды қоспағанда) субсидиялау қағидаларын бекіту туралы» Мемлекетіміздің Ауыл шаруашылығы министрінің бұйрығына орай Қызылорда облысы әкімдігінің 2022 жылғы 9 сәуірдегі қаулысымен сатып алынған тыңайтқыштардың 1 тоннасына арналған субсидия ережесіне сәйкес нарықтағы ең төменгі бағасының 50 проценті төленді. «Тұқым шаруашылығын дамытуды субсидиялау қағидалары бойынша ҚР АШМ-нің 2021 жылғы 12 желтоқсандағы бұйрығы мен Қызылорда облысы әкімдігінің қаулысымен сатып алынған

тұқымға 10963714 теңге қарастырылды. Бекітілген талап күріштік алқап шығындарын жабуға қолданылумен бірге жүгері дақылына 50 пайыз төленді.

4.3. Ауыл шаруашылығы саласында өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін мемлекеттік қолдауды жетілдіру жолдары

Бірнеше жылдан бері көтеріліп, қордаланған мәселелерден толыққанды шешілмей келе жатқан бағыт – ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерін құрудың маңыздылығы ағымдағы жылы қабылданған «Ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасында» тағы көтеріліп отыр [29]. Себебі, ауылдағы кооперативтің тиімділігін шетелдік тәжірибе дәлелдеп отыр. «Мәселен, АҚШ-та 1950 жылдан 2006 жылға дейін шағын шаруа қожалықтарының саны 3 есеге, ал орта шаруа қожалықтарының иелері 2 есеге қысқарды. Мемлекеттік ауқымды қолдауға қарамастан, осы кезеңде орта есеппен жылына 200 мыңға жуық ұсақ шаруа қожалықтары өз қызметін тоқтатты. Бұл шығындардың 70 пайызға дейіні бұрын мемлекет тарапынан қаржыландырылғанына байланысты. Американдық ғалымдардың болжамы бойынша, бұл көрсеткіш жалғаса беретін болса, жақын арада елдегі шаруа қожалықтарының саны 1,2 миллионнан аспауы мүмкін. Олардың ішінде 50 000 ірі шаруа бірлестігі (фермерлердің жалпы көлемінің 5%) ауылшаруашылық өнімдерінің төрттен үш бөлігін өндіреді және АҚШ халқын азық-түлікпен қамтамасыз етеді. Канададағы жағдайды ескере отырып, ірі фермерлік шаруашылықтардың тәжірибесіне қызығушылық артып отыр, өйткені ірі шаруашылықтарды біріктірудің жалпы үлесі 70 пайыздан асады» [5].

Ауылдық елді мекендердегі кооперативтер мен кооперацияның дамуының үлгісі ретінде Үндістан мемлекетінің тәжірибесін алға тартуға болады. Бұл мемлекетте Ұлттық кооператив одағы мен Ұлттық кооперацияны дамыту корпорациясы тұрақты түрде жұмыс жасайды [29].

"Ұлыбританияның аграрлық секторы мал азығын жинау алаңдарында, тыңайтқыш зауыттарында және басқа да агроөнеркәсіптік кешендерде ауылшаруашылық техникасын бірлесіп пайдалану тәжірибесін қалыптастырды. Швецияда, Данияда, Норвегияда, Финляндияда сату және қызмет көрсету кәсіпорындарының, өңдеуші кәсіпорындардың кең желісі бар. Кәсіпорындар, ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа салалары арасындағы тұрақты байланыстарды басшылыққа ала отырып, жүйе арқылы ауыл шаруашылығы ұжымдары ауыл шаруашылығы өнімдерінің 80 пайызға дейінін осында өндіреді» [6].

Жапонияда ауыл шаруашылығын ұжымдастырудың негізгі мақсаты тауар өндірушілерді ауыл шаруашылығы тауарларымен қамтамасыз ету, өнімді өндіру және өткізу, сонымен қатар несиелік өндірістік кооперативтер болып табылады.

Шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, ірілендіру ауыл шаруашылығының барлық салаларында маңызды жұмыстарды дәлелдеді. Біріктірудің жоғарыда аталған принциптері еңбекті ынталандыру, табысты әділ бөлу, өндірісте

туындайтын қайшылықтарды азайту сияқты бірқатар артықшылықтарға негізделген. Сонымен қатар, шоғырландыру процесіне тасымалдау, сақтау, сату және өндірістік қызмет көрсетумен айналысатын бөлімшелер кіруі керек. Осылайша, ынтымақтастық процесін кең ауқымда түсінуге болады. Бұл, біздің ойымызша, тығыз экономикалық ынтымақтастық пен тауар өндірушілер бірлестігінің мысалы. Нәтижесінде екі немесе одан да көп адамды қамтыған шаруа қожалықтары мен жеке қосалқы шаруашылықтарды өндірістік кооперативтерге біріктіру ірі тауар өндіруші корпоративтік ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын және олардың бірлескен ұйымдастыру үлгілерін тануға алып келеді. Олар жалпы экономикалық тиімділік үшін біріктірілген, сонымен қатар шикізаттан бастап, дайын өнімді нарыққа шығару жолдарына дейін өндірістік циклдің барлық кезеңдерін толығымен қарастыруы керек. Ең бастысы, өндірістік кооператив мүшелері экономикалық тұрғыдан дербес, жеке өндіріс орындары болуы, өндірген өніміне иелік ету және өндірістік кооперативтің әрбір мүшесінің жер үлесіне сәйкес алған пайдасын бөлісу керек. Яғни, интеграциялық және кооперация үдерісін дамыту экономикаға инновациялық технологияларды енгізуге, жекелеген өнімдерге сұранысты арттыруға және сапаны жақсартуға мүмкіндік береді. «Өндірістік кооперативтер өндірілетін өнім санын көбейтуге (диверсификациялауға) жағдай жасайды. Әрбір шаруашылық өзінің өндірістік қызметінің бір бөлігі ретінде жер өңдеу, аулалық мал шаруашылығына жағдай жасау, өнімді қайта өңдеу, техникалық қамтамасыз ету сияқты бірқатар операцияларды жүзеге асырады. , өнімдерді сатып алу. Осы ресурстарды біріктіріп, бірігіп жұмыс істеу арқылы өндірістен түсетін пайданы бірнеше есе арттыруға болады»[7].

Ғылыми-техникалық даму өндірісті үнемі қайта жандандыруды талап ететіні белгілі. Шағын шаруа қожалықтары жаңа технология мен заманауи техниканы толық пайдалана алмай отыр. Соның салдарынан ірі және шағын кәсіпорындар арасында өндірістік көрсеткіштерде айтарлықтай алшақтық бар. Бейімді кооперация қызметіне байланысты немесе белгілі бір өнім өндіруге маманданған ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын біріктіру арқылы құрылады. Сондықтан олардың құқықтық мәртебесі мен экономикалық дербестігі сақталады.

Өндірістік кооперативтердің тікелей үлгісі өнім өндіруші шаруашылық жүргізуші субъектілердің бірлестігі ғана емес, сонымен бірге олар өндірген өнімді сақтау, тасымалдау, өңдеу және тұтынушыға жеткізу болып табылады. Осыған байланысты кірістің аз ғана бөлігі жалпы басқаруға беріледі. Бұл үлгі маркетингтік қызметті кеңінен дамытуға, республиканың жекелеген аймақтарының сыртқы және ішкі нарығын бақылауға айтарлықтай мүмкіндік береді. Бұл халық шаруашылығының басқа салаларында агроөнеркәсіптік интеграцияны дамытуға, ғылым мен техника жетістіктерін өндіріске енгізуге, сондай-ақ жер, еңбек және материалдық ресурстарды, тауар айналымын азайтудың тиімді жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Ғылыми-техникалық даму өндірісті үнемі жаңартып отыруды талап ететіні белгілі. Шағын фермерлер жаңа технологиялар мен заманауи

жабдықтарды толық пайдалана алмайды. Нәтижесінде ірі және шағын кәсіпорындар арасында өндірістік көрсеткіштерде айтарлықтай алшақтық бар. Процеске қатысушылар арасында ынтымақтастықтың екі түрі бар: "түзу" (тік) және "көлбеу" (көлденең). Бейім кооперация қызмет түріне байланысты немесе белгілі бір өнімді өндіруге мамандандырылған ауылшаруашылық кәсіпорындарын біріктіру арқылы құрылады. Осылайша, олардың құқықтық мәртебесі мен экономикалық тәуелсіздігі сақталады.

Өндірістік кооперативті шаруашылықты құрудың басты шарты-оны ұйымдастыру үшін біріктірілген кәсіпорындар мен фермерлердің мүдделерін сақтау. Қызметтің мақсаты мен сипатына қарай ынтымақтастықтың мынадай түрлерін ажыратуға болады: тұтыну, өнеркәсіптік, коммерциялық, жабдықтау, сату, Кредиттеу, тұрғын үй құрылысы және т.б. Қазақстан бірнеше жылдан бері шағын фермерлік шаруашылықтарды кооперациялау бойынша жұмыс істеп келеді. Алайда, шағын шаруа қожалықтары өндірістік кооперативке өз еркімен кіруге ынталы емес. Ал ынталандырушы экономикалық және басқа тетіктердің болмауына байланысты ауыл тұрғындары жарналар бөлуге келіспейді. Елдегі ынтымақтастық тиісті деңгейде дамымағандықтан, қолданыстағы заңнама оларды қалыптастыру және өнімді жұмыс істейтін ауылдық жерлерде кооперацияны дамыту үшін жағдай жасаудағы барлық кедергілерді жоюы керек.

Бүгінгі таңда елде өндірілетін өнімді субсидиялау бойынша жұмыстар жүргізілуде. Бұл ауылшаруашылық жерлерін үнемді пайдалануға, агроөнеркәсіптік кешеннің жұмысын жақсартуға ықпал етеді. Өндіріске жаңа технологиялар мен инфрақұрылымды енгізу ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігін 1,5 есе арттыруға ықпал ететін болады. Мұнда біз ауыл шаруашылығының тұрақты дамуының негізі ынтымақтастық екенін түсінуіміз керек. Осыған байланысты Президент шағын кәсіпорындар мен жеке кәсіпкерлердің орта деңгейге өтуі үшін жағдай жасау және шоғырландыру үшін алғышарттар жасау міндетін қойып отыр. Бұл талаптарды орындаудың негізгі тәсілі-шағын шаруа қожалықтарыды кооперацияға біріктіру және кластерлік аумақтарды дамыту. Ірі шикізат кәсіпорындары ауыл шаруашылығы секторын жаңғырту және алдыңғы қатардағы озық агротехникалық іс-шараларды тиімді қолдану үшін қажет. «Қазіргі уақытта Қазақстанда өндірістік кооперативке кіретін шаруа қожалықтарының үлесі 1,5 пайыздан аспайды. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының мәліметі бойынша, бұл көрсеткіштер дамыған елдерде өте жоғары»[8].

"Бүкіл әлемде өндірістік кооперативтік қозғалыс ауыл шаруашылығы өндірісінің 100% және тамақ өнеркәсібінің 45-50% қамтиды. Еуропа елдерінде ауылшаруашылығы өндірістік кооперативтері азық-түліктің 60% - на дейін өндіреді. АҚШ - та өндірістік кооперативтер ауылшаруашылық өнімдерінің 30% сатады. Жапонияда ауылшаруашылығы өндірістік кооперативі өндіретін өнімнің 90%-ы қайта өңделеді және нарыққа сатылады және фермерлерге Ауылшаруашылық техникасы мен жабдықтарының 80% - қамтамасыз етеді"[9] айта кету керек, шетелдік тәжірибе көрсеткендей, кооперация Агроөнеркәсіптік

кешенде үлкен рөл атқарады. Бұл әсіресе ауылдық жерлерде тұратын халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға, ауылшаруашылық жерлерінің ұтымдылығы мен құнарлылығын сақтауға, адами капиталды арттыруға және азық-түлік қауіпсіздігін сақтауға ықпал етеді. Бұл бағытта біздің ғалымдар өндірістік кооперативтің түрлері мен нысандарын негіздеу, оның жұмысы мен кірісін құрылтайшылар арасында әділ бөлуді реттейтін құқықтық құжаттарды дайындау, өндірістік кооперативтің тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті инновациялық технологияларды әзірлеу және өндіріске енгізу бойынша қызметтер көрсетеді.

Шағын бизнес құрылымдары өз өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, инновацияларды енгізу, Халық денсаулығы үшін қауіпсіз жоғары білікті мамандардың тұтыну тауарлары мен қызметтерін пайдалану мәселесін жалғыз өзі шеше алмайды.

Ауыл шаруашылығы әлі де инвестиция тарту үшін тиімсіз сала болып қала береді. Оған тартылған инвестициялардың жалпы көлемінің үлесі 2,3 пайыздан аспайды. Мұнда мемлекеттік қолдау қажет [10].

Жалпы, еліміздегі ауылшаруашылық өндірістік кооперативтерінің даму моделі Жаңа Зеландиялық Фронтерра және Даниялық Арла үлгісінде қабылданған. Ауыл шаруашылығы кооперативтерін құруды жүйелеу үшін облыста индикативті жоспар дайындалып, жеке қосалқы шаруа қожалықтарын кооперациялау жұмыстары 2017 жылы басталып кетті. Нәтижесінде сол жылдың өзінде облыста 1250 жеке қосалқы шаруашылықтың басын біріктірген 48 ауылдық кооператив пайда болды.

Қызылорда облысында қазіргі таңда 233 ауылшаруашылығы кооперативтері табысты еңбек етуде. Жергілікті атқарушы орган шешімімен бірігу үрдісін тартымды, әрі жұмсақ өткізу мақсатында кооперативтердің шығынының 50% жабуға көмек қарастырылған. «Ауыл шаруашылығы кооперативтері» туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 372-V Заңының 13-бабы «Агроөнеркәсіп кешенін дамыту саласындағы уәкілетті органның құзыреті» ...ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметіне қатысты қолайлы салықтық, қаржы-кредиттік, инвестициялық саясатты құру... деп көрсетілген, біздің ойымызша «қолайлы» ұғымын нақтылау қажет секілді. Мәселен, «кооператив құрылғаннан кейін алғашқы 3 жыл көлемінде салық төлеуден босатылсын» деген секілді. Себебі «қолайлы саясат» ұғымы уәкілетті орган түсінігінде әртүрлі қабылдануы мүмкін.

Салыстырмалы түрде 2021 жылы облыс көлемінде 451 шаруа бас біріктірген 161 ауылшаруашылығы кооперативтері еңбек еткен. Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту бағытында 2022-2025 жылдарға арналған «алқаптан сөреге дейін» ауылда кооперациялық тізбекті дамыту жөніндегі жол картасы бекітілді, ал бұл дегеніңіз нағыз ауылшаруашылығы кластері.

2017 жылғы дерек бойынша Қазалы ауданының ауылдық округтерінде 38 ауылшаруашылығы кооперативі құрылған. Кооперативтердің жиырма жетісі - мал шаруашылығы, 9 – егін шаруашылығы, біреуі мал шаруашылығы мен мал

өнімдерін өндіру және 1-і көкөніс өнімдерін өңдеумен айналысады. Ағымдағы жылдың 1 сәуірдегі жағдайы бойынша аудандағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінде тіркелген мал басы саны (Кесте 4) берілген.

4 кесте – Қазалы ауданы ауыл шаруашылығы кооперативтерінде тіркелген мал басы

№	Түлік атауы	Мал басы саны
1	Мүйізді ірі қара	13252
2	Қой	16692
3	Ешкі	6665
4	Жылқы	13219
5	Түйе	18775
Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [14]		

Қазақстан Республикасындағы ауылдық аумақтарды дамытудың 2023-2027 жылдарға арналған тұжырымдамасына сәйкес Қазалы ауданында тіркелген ауыл шаруашылығы бағытындағы жер пайдаланушылардың тізіміндегі 407 субъекттің ірілі-ұсақ шаруа қожалықтары негізінде ауыл шаруашылық өндірістік кооперативтерін құру жылдам өзгеретін технологиялар заманында мақұлдайтын іс болары сөзсіз.

Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығы өндірістік кооперативтерін құру барысында ұсақ шаруа қожалықтарын біріктіру арқылы -

- субъект нысанын ірілету,
- ортақ машина-трактор паркін пайдалану,
- қатысушылардың жарғылық капиталға енудегі үлесіне сәйкес экономикалық пайда,
- саладағы тәуекелдерге қарсы біріккен іс-қимылдар,
- ауыл шаруашылығы кластерлерін дамыту,
- сыртқы нарыққа отандық өнімді жеткізу логистикасы мәселелері өзінің оң шешімін табады деп күтілуде.

Сайып келгенде ауылды елді мекендердегі шаруа қожалықтарының кооперациясы

- сол елді мекеннің әлеуметтік-экономикалық жағдайын түзеуге,
- жұмыссыздық пен NEET-санатындағы жастардың тұрақты жұмыс орнымен қамтылуына,
- тұрғылықты халықтың әл-ауқатының артуына,
- сала бойынша әлемде шығып жатқан жаңа трендтерден қатысушылардың тең дәрежеде хабардар болуына мүмкіндік береді.

Қорытынды

Еліміздің мемлекеттік аграрлық саясаты әлеуметтік-экономикалық дамудың нақты кезеңінде ауылдық елді мекендердің тұрақты дамуын қамтамасыз етіп, отандық ауылшаруашылығы өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатуға, сонымен қатар ауылшаруашылығы өндірісінде пайдаланылатын жер және басқа да табиғи ресурстарды сақтау мен қалпына келтіруге бағытталған. Осылайша, жоғарыда аталған тетіктерді іске асыру ауылдық аумақтарды дамыту процесінде оң әлеуметтік-экономикалық және экологиялық әсер етеді. Дегенмен, мұндай жұмыстарды жүргізу күрделі, көп уақтты қажет етіп, үлкен соманы талап қылатын үдеріс болып келеді, өйткені қазіргі кезеңде еліміздегі көптеген ауылдарда әлі күнге дейін инженерлік инфрақұрылымы жүргізілмей, халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы мен қажетті төлемдері қарастырылмаған. Жұмыссыздық мәселесі жоғары болып, өзін өзі жұмыспен қамтығандардың саны жылдан жылға артуда. Осы орайда ауылдық елді мекендердің даму мониторингі елді мекеннің дамуын бағалап, оны дамудың жаңа деңгейіне шығара алатын қандай да бір ауылдық аумақ үшін дамудың дұрыс бағыттарын таңдауға көмектеседі деп санаймыз;

Қазалы ауданының жалпы әлеуметтік және экономикалық даму қарқынына жүргізілген талдау барысында өткен есептік кезеңдермен салыстырғанда (тұрғын-үй құрылысы, ауыл шаруашылығы, жол құрылысы және/немесе жөндеу, ауыл шаруашылығы бағыттарында) біршама даму тенденциясы бар екендігі анықталды. Салалар бойынша ауыл шаруашылығы бағытында егін, мал шаруашылығы өнімділіктің жоғары көрсеткішіне қол жеткізілген. Аудан құрамындағы ауылдық аймақтардың халық санын талдай отырып, демографиялық өсім бар екендігі анықталды. Сыртқы сауда әріптестері Батыс Еуропа елдері Ресей, Беларусь, Дания, Германия, Тәжікстан, Қытай, Нидерланд елдеріне тұрақты түрде тауар экспортталады. Мәселен былтыр 5 мың тонна өнім жөнелтілді;

Мемлекет тарапынан агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға көрсетіліп жүрген қолдау Қазалы ауданы бойынша агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ауыл шаруашылығы саласының дамуына тиімділігі аса зор. Статистикалық мәліметтерді талдау барысында Қазалы ауданы көлеміндегі ауылдық елді мекендерде орналасқан шаруа қожалықтары тарапынан мемлекеттік қолдаудың келесі формалары сұранысқа ие екендігі анықталды, олар – егіншілік, тыңайтқыш, тұқым шаруашылығына субсидия;

Ауылшаруашылығы өндірістік кооперативтерін құру барысында ұсақ шаруа қожалықтарын біріктіру арқылы субъект нысанын ірілету, ортақ

машина-трактор паркін пайдалану, қатысушылардың жарғылық капиталға енудегі үлесіне сәйкес экономикалық пайда, саладағы тәуекелдерге қарсы біріккен іс-қимылдар, ауыл шаруашылығы кластерлерін дамыту, сыртқы нарыққа отандық өнімді жеткізу логистикасы мәселелері өзінің оң шешімін табады деп күтілуде. Сайып келгенде ауылды елді мекендердегі шаруа қожалықтарының кооперациясы сол елді мекеннің әлеуметтік-экономикалық жағдайын түзеуге, жұмыссыздық пен НЕЕТ-санатындағы жастардың тұрақты жұмыс орнымен қамтылуына, тұрғылықты халықтың әл-ауқатының артуына, сала бойынша әлемде шығып жатқан жаңа трендтерден қатысушылардың тең дәрежеде хабардар болуына мүмкіндік береді.

Қызылорда облысында қазіргі таңда 233 ауылшаруашылығы кооперативтері табысты еңбек етуде. Бірігу үрдісін тартымды, әрі жұмсақ өткізу мақсатында мемлекет тарапынан кооперативтердің шығынының 50% жабуға көмек қарастырылған. Салыстырмалы түрде 2021 жылы облыс көлемінде 451 шаруа бас біріктірген 161 ауылшаруашылығы кооперативтері еңбек еткен. Ауыл шаруашылығы кооперациясын дамыту бағытында 2022-2025 жылдарға арналған «алқаптан сөреге дейін» ауылда кооперациялық тізбекті дамыту жөніндегі жол картасы бекітілді, ал бұл дегеніңіз нағыз ауылшаруашылығы кластері. 2017 жылғы дерек бойынша Қазалы ауданының ауылдық округтерінде 38 ауылшаруашылығы кооперативі құрылған. Кооперативтердің жиырма жетісі - мал шаруашылығы, 9 – егін шаруашылығы, біреуі мал шаруашылығы мен мал өнімдерін өндіру және 1-і көкөніс өнімдерін өңдеумен айналысады.

1. Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» № 121-VI Заңының 117-бабы, 5 тармағында «Ауыл шаруашылығы өнімін, акваөсіру (балық өсіру шаруашылығы) өнімін өндірушілер мен ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін арнаулы салық режимін қолданатын дара кәсіпкердің кірістері бойынша жеке табыс салығын есептеу» осы Кодекстің 78-тарауында белгіленген ерекшеліктер ескеріле отырып жүргізіледі делінген. Осыған сәйкес, «Ауыл шаруашылығы өнімін, акваөсіру (балық өсіру шаруашылығы) өнімін өндірушілер мен ауыл шаруашылығы кооперативтері үшін кооператив құрылғаннан бастап алғашқы 3 жыл көлемінде салық төлеуден босатылсын» деген жолдармен өзгерту ұсынылады. *(ҚҚС, кооперативтік табыс салығы, әлеуметтік салық)*

2. Осы баптың 3 тармағында «ауыл шаруашылығы кооперациясы үшін кадрларды даярлауға, қайта даярлауға және біліктілігін арттыруға және ауыл шаруашылығы кооперациясы мәселелері бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуге жәрдемдеседі» делінген. Алайда бұл бағытта бизнес оқытулар, отандық және шетелдік тәжірибелер қарастырылмаған. Осыған сәйкес "Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 30 маусымдағы N 660 Қаулысының 9-бабы 5 тармақшасы келесі редакцияда толықтырылуы тиіс: «Өңірлердегі Әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациясы жанынан Ұлттық кооператив одағын құру»,

нәтижесінде Ұлттық кооператив одағының қызметі кооперативтік қозғалысты ілгерілетуге және дамытуға, адамдарды кооператив секторын құру мен кеңейтуді үйретуге және көмектесуге бағытталады.

Қабылданатын шаралардың нәтижесінде көптеген ауыл тұрғындарын кооперативтік қозғалысқа қатыстыруға қол жеткізіледі және ауыл тұрғындарының әлеуметтік жағдайын жақсартып, кедейлікті төмендетіп, жаңа жұмыс орындарын құру мен азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әсер етеді.

3. Қазақстан Республикасы Үкіметінің Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысындағы «ҚР ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі іс-қимыл» жоспарының 23 тармағын «Кооперативтерге берілетін несие алу жолдарын жеңілдету тетіктерін қарастыру. Ол үшін несие серіктестерінің қатысуынсыз, тікелей екінші деңгейлі банктер арқылы жүргізу және кепілге алынатын жылжымалы, жылжымайтын мүліктермен қатар, алынатын заттай мүліктерді (мал, ғимарат, құрылғы тағы басқалары) кепілге қою жолдарын реттеу керек. Нәтижесінде несие алу жолдары жеңілдетіліп, кооператив ашу мүмкіндіктері жоғарлайды.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1 Устойчивое развитие сельских территорий: подходы к разработке региональных и муниципальных программ / Серия обучающих пособий «RUDECO Переподготовка кадров в сфере развития сельских территорий и экологии» – М., – 2012, – 86 с.

2 «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2019 жылдың 2 қыркүйегінде Қазақстан халқына Жолдаған жолдауы, Нұр-Сұлтан қаласы, 2019 жыл.

3 Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, 1995. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>. Жүгінген күні: 20.04.2023.

4 Баутин В.М. Ауылдық аймақтардың орнықты дамуы. – М.: Росинформагротех, 2004. – 312 с.

5 Мерзлов А.В. и др. Введение в устойчивое развитие сельских территорий: Важнейшие понятия и теоретические основы: серия учебных пособий «RUDECO Переподготовка кадров в области устойчивого развития сельских территорий и экологии». – М., 2012. – 57 с.

6 Меренкова И.Н. Устойчивое развитие сельских территорий: теория, методология, практика – Воронеж: ГНУ НИИЭОАПК ЦЧР России, Россельхозакадемии, 2011. – 264 с.

7 Мерзлов А.В. Устойчивое развитие сельских территорий (теория, методология, практика): автореф. дис. докт. экон. наук. – М., 1999. – 35 с. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustoychivoe-razvitie-selskih-territoriy>. Жүгінген күні: 20.04.2023.

8 Ресей Федерациясы ауылдық аймақтарының 2020 жылға дейінгі орнықты даму тұжырымдамасы. [Электронды дерекқор]: Ресей Федерациясы Үкіметінің қаулысы 30.11.2010 ж. № 2136-р. URL: <http://www.mcx.ru/navigation/docfeeder/show/342.htm>. Жүгінген күні: 20.04.2023.

9 Першуквич П.М., Тю Л.В., Гриценко Г.М. Состояние и перспективы социально-экономического развития агропромышленного производства Сибири // Сибирский вестник сельскохозяйственной науки. – 2014. - №5. – С. 131.

10 Парасатты экономика / оқулық / Исабеков Б. Н. / Астана, 2017 жыл

11 Дервянкин А.В. Стимулирование перехода на прогрессивный технико-технологический уровень в основных отраслях сельского хозяйства Сибири // Вестник КрасСГАУ. – 2014. - №12 – С. 3 - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/stimulirovanie-perehoda-na-progressivnyy-tehniko->

Жүгінген күні: 20.04.2023.

12 Едренкина Н.М., Крачнакова Л.М., Мельникова О.И. Приоритетные направления повышения занятости сельского населения Сибири // Сибирский вестник сельскохозяйственной науки. – 2012. - №3 – С. 109.

13 Barjolle D., Sylvander B. PDO and PGI products: market, supply chains and institutions — Protected Designations of Origin and Protected Geographical Indications in Europe: Regulation or Policy?; FAIR — CT 95 — 0306, Final Report, European Commission, 2000.

14 Қызылорда облысы әкімдігінің ресми сайты [Электронды ресурс]: [сайт]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda?lang=kk> – Атауы экраннан. Жүгінген күні: 19.04.2023.

15 Brandt H. Ansatzpunkte armutsorientierter Agrarentwicklungspolitik. Deutsche Institut fur Entwicklungspolitik. Bonn, Oktober 2002. — 87 s.

16 Стаматиадис, М., & Кузнецова, Е. Инновации и технологии в сельском хозяйстве: тенденции и перспективы. Экономика сельского хозяйства России, 2019. № 1 – С. 14.

17 Лаптев, В.В. Устойчивое развитие сельских территорий: теоретические и практические аспекты. Вестник Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова, 2017. - № 4(16) – С.74.

18 Иванова, Е.А., & Ткаченко, А.П. Развитие инфраструктуры сельских территорий как фактор повышения качества жизни населения. Экономика и управление, 2020. – С. 653.

19 Богомолова, Т.С., & Петрова, Е.Н. Роль государства и местных органов власти в стимулировании развития сельских территорий. Управление экономическими системами, 2018. 2, 33.

20 Малыхина, Т.В. Демографические процессы и миграция на сельских территориях: теоретические и практические аспекты. Вестник Томского государственного университета. Экономика, 2016. № 2(34), 144.

21 Степанова, В.С., & Жукова, М.А. Развитие сельского туризма как фактор социально-экономического развития сельских территорий. Региональная экономика и управление, 2019. № 3(27), 60.

22 Рыжакова, О.И., & Балаева, Е.В. (2018). Образование и медицина на сельских территориях: проблемы доступности и качества. Вестник Российского гуманитарного научного фонда, 1(94), 31.

23 Шестакова, Н.С., Григорьева, Е.С. Дистанционные технологии в повышении доступности образования и медицинских услуг на сельских территориях. Вестник Челябинского государственного университета, 2020. № 1(443), 121.

24 Зубарева, О.Н., & Карпова, М.С. Комплексный подход к развитию сельских территорий: теория и практика. Региональная экономика: теория и практика, 2019. № 6 – 1123с.

25 Шумакова О.В., Рабканова М.А. (2014) Устойчивое развитие сельских территорий: понятие и сущность // Фундаментальные исследования. – № 8 (часть 7) – С. 1643-1646.

26 «Ауылдық елді мекендердің әлеуметтік-экономикалық дамуының мониторингі мен талдауын жүзеге асыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту» туралы Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің бірінші орынбасары - Қазақстан Республикасы Өңірлік даму министрінің 2013 жылғы 24 қыркүйектегі № 239/НҚ бұйрығы. Астана, 2013. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1300008851/history> - Жүгінген күні: 22.04.2023.

27 Ауылшаруашылығы бөлімінің атқарылған жұмыстары туралы [Электронды ресурс]: Қазалы ауданының әкімдігі: [сайт]. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/kyzylorda-kazaly/press/article/details/8855?directionId=2653&lang=kk> – Жүгінген күні: 19.04.2023.

28 «Экология» Ұлттық жобасы [Электронды ресурс]: Ұлттық жобалар: [сайт]. - URL: https://xn--80aapampemcchfmo7a3c9ehj.xn--plai/projects/ekologiya?utm_source=MK_spec&utm_medium=Partner&utm_content=All&utm_campaign=ekologiya. Жүгінген күні: 19.04.2023.

29 Қазақстан Республикасының ауылдық аумақтарын дамытудың 2023 – 2027 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 270 қаулысы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000270>. Жүгінген күні: 21.04.2023.

30 Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 29 қазандағы № 372 Заңы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000372>. Жүгінген күні: 21.04.2023.

31 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000894> Жүгінген күні: 21.04.2023.

32 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі №423 қаулысы. - URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000423/links>. Жүгінген күні: 21.04.2023.

Қосымша 1

Қызылорда облысы Қазалы ауданының елді мекендері

1. Абай (Қазалы ауданы)
2. Ажар (ауыл)
3. Алтай (Қызылорда облысы)
4. Аранды
5. Ақсуат (Қазалы ауданы)
6. Ақтан батыр ауылы
7. Бірлік (Бірлік ауылдық округі)
8. Бірлік (Майлыбас ауылдық округі)
9. Байқожа
10. Басықара (ауыл)
11. Бекарыстан би ауылы
12. Бозкөл
13. Жалаңтөс батыр ауылы
14. Жанкент (ауыл)
15. Жанқожа батыр ауылы
16. Жұбан
17. Кәукей
18. Көбек (Қызылорда облысы)
19. Лақалы (Қызылорда облысы)
20. Майдакөл
21. Майлыбас
22. Мұратбаев (Қызылорда облысы)
23. Мәдениет (Қазалы ауданы)
24. Ойынды
25. Пірімов
26. Сарыбұлақ (Қызылорда облысы)
27. Тапа
28. Тасарық (Қызылорда облысы)
29. Тасөткел (Қызылорда облысы)
30. Түктібаев
31. Шилі (Қызылорда облысы)
32. Шитүбек (Қызылорда облысы)
33. Шәкен
34. Шөлқұм
35. Қазалы
36. Қожабақы
37. Қожақазған
38. Үйрек (ауыл)
39. Әйтеке би кенті
40. №101-[теміржол айырығы](#)
41. №102-[теміржол айырығы](#) (Қызылорда облысы)
42. №99-[теміржол айырығы](#)

Қосымша 2

Жер қоры

№	Қала, кент және ауылдық округ атауы	Аумағы (гектар)
1	Әйтеке би кенті	30935,95
2	Қазалы қаласы	4139
3	Ақжона ауылдық округі	28595
4	Алға ауылдық округі	74663,95
5	Аранды ауылдық округі	92657,5
6	Арықбалық ауылдық округі	98519,9
7	Басықара ауылдық округі	17720
8	Бозкөл ауылдық округі	650489
9	Бірлік ауылдық округі	11000
10	Қарашеңгел ауылдық округі	46730,1
11	Көларық ауылдық округі	30737
12	Құмжиек ауылдық округі	346450
13	Қызылқұм ауылдық округі	829889,2
14	Майдакөл ауылдық округі	116586
15	Майлыбас ауылдық округі	348595
16	Ғ. Мұратбаев ауылдық округі	98158
17	Өркендеу ауылдық округі	68342
18	Сарбұлақ ауылдық округі	192902,4
19	Сарыкөл ауылдық округі	165731
20	Тасарық ауылдық округі	78672
21	Шәкен ауылдық округі	330132
Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [15]		

Қосымша 3

Демография

№	Қала, кент және ауылдық округ атауы	Халық саны
1	Әйтеке би кенті	44576
2	Қазалы қаласы	7387
3	Ақжона ауылдық округі	1062
4	Алға ауылдық округі	1820
5	Аранды ауылдық округі	2041
6	Арықбалық ауылдық округі	1628
7	Басықара ауылдық округі	1137
8	Бозкөл ауылдық округі	957
9	Бірлік ауылдық округі	758
10	Қарашеңгел ауылдық округі	1598
11	Көлалық ауылдық округі	1520
12	Құмжиек ауылдық округі	1630
13	Қызылқұм ауылдық округі	1203
14	Майдакөл ауылдық округі	2865
15	Майлыбас ауылдық округі	1950
16	Ғ. Муратбаев ауылдық округі	1576
17	Өркендеу ауылдық округі	1330
18	Сарбұлақ ауылдық округі	495
19	Сарыкөл ауылдық округі	1415
20	Тасарық ауылдық округі	865
21	Шәкен ауылдық округі	704

Қазалы ауданының халық саны – 78 517 адам (*оның ішінде ерлер – 39 913, әйелдер – 38 604*).

Оның ішінде жекелеген этностар бойынша:

- қазақтар – 78 222;
- орыстар – 186;
- басқа ұлт өкілдері – 109.

Тұрғын үй саны – 14 990. Отбасы саны – 15 955.

Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [16]

Қосымша 4

Шағын және орта кәсіпкерлік

№	Көрсеткіш атауы	2022 жыл	НКИ
			%
1	Тіркелген субъектілер саны, бірлік	6 121	112,6
	<i>оның ішінде:</i>		
	заңды тұлғалар	306	101,3
	жеке кәсіпкерлер	4 189	126,6
	шаруа қожалықтар	1 626	89,2
2	Жұмыс істеп тұрған субъектілер саны, бірлік	5 917	115,1
	<i>оның ішінде:</i>		
	заңды тұлғалар	241	107,6
	жеке кәсіпкерлер	4 073	130,5
	шаруа қожалықтар	1 603	89,4
3	Салада жұмыспен қамтылғандар саны, адам	9 710	102,9
	<i>оның ішінде:</i>		
	заңды тұлғалар	1 662	97,2
	жеке кәсіпкерлер	5 723	111,3
	шаруа қожалықтар	2 325	89,9
4	Өнім шығарылымы, млн. теңге	14 161	114
	<i>оның ішінде:</i>		
	заңды тұлғалар	8 961	139
	жеке кәсіпкерлер	3 140	104
	шаруа қожалықтар	2 060	134
5	Бөлшек сауда айналымы, млн. теңге	10 720,3	104,5
Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [17]			

Қосымша 5

Ауыл шаруашылығы

№	Көрсеткіш атауы	2022 жылы	НКИ, %
1	Ауыл шаруашылығының жалпы көлемі, млн. теңге	21229,2	100,4
	<i>оның ішінде:</i>		
	егін шаруашылығы	10152,9	98,2
	мал шаруашылығы	10796	102,7
	Мал мен құстың шаруашылықта сойылғаны немесе союға өткізілгені (тірідей салмақта), тонна	6981,8	103,2
	Мал мен құстың шаруашылықта сойылғаны немесе союға өткізілгені (сойыс салмақта), тонна	3790,31	102,6
	Сауылған сиыр сүті, тонна	16677,7	101,8
	Алынған тауық жұмыртқалары, мың дана	738,4	101,8
2	Мал басы		
	<i>оның ішінде:</i>		
	ірі қара мал	43745	104,9
	<i>оның ішінде: сиыр</i>	19958	104,4
	қой	53790	99,5
	ешкі	37599	103,1
	жылқы	44027	111
	түйе	12640	110,9
	құстар	7924	83,9
3	Егілген егіс көлемі, гектар	17 402	101,8
	Дәнді дақылдар	6772	98,9
	<i>оның ішінде:</i>		
-	күріш	6361	96,5
-	бидай	303	132
-	арпа	78	100
-	тары	30	100
	Майлы дақылдар	263	4 есе
	Картоп	330	110
	Көкөніс	970	107,8
	Бақша	1064	101,3
	Жаңа жоңышқа	2712	102,7
	Көне жоңышқа	4691	100

	Сүрлем жүгері	600	100
4	Өндірілген өнім, тонна	73 900,5	97,8
	бидай	178	4 есе
	күріш	21 008	71
	тары	67,6	109
	арпа	38,9	100
	майлы дақылдар	111	3 есе
	картоп	4851	112,1
	көкөніс	12 242	110,9
	бақша	16 386	105,9
	ескі және жаңа жоңышқа	13 839	2 есе
	сүрлем жүгері	5179	101,9
5	Экспортталған өнім, тонна	4979,1	124,9
	Балық	893,7	127,6
	Ақталған күріш және күріш жармасы	3374,3	108,3
	Қамыс	711,1	417,6
Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [18]			

Қосымша 6

Жұмыспен қамту

№	Көрсеткіш атауы	2022 жылы
1	Экономикалық белсенді халық саны	35894
2	Жұмыспен қамтылғандар	34112
	<i>оның ішінде:</i>	
	жалдамалы қызметкерлер	17067
	өз бетінше жұмыспен қамтылғандар	17045
3	Жұмыссыз халық саны	1782
4	Жұмыссыздық деңгейі, %	5
5	Жұмыссыз ретінде тіркелгендер	7798
	оның ішінде жұмысқа орналасқандар	4113
6	Жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдар	17174
7	Ашылған жұмыс орындары	3157
	<i>оның ішінде:</i>	
	тұрақты	1149
	уақытша	2008
8	Атаулы әлеуметтік көмек алушылар	
	<i>оның ішінде:</i>	
	адам саны	1283
	отбасы саны	238

Ескертпе – автор дереккөз негізінде құрастырған [19]